

ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКИ ТРАНСПОРТУ

Кафедра економічної теорії та права

ПРАВознавство

Конспект лекцій

Частина 1

Харків - 2015

Правознавство: Конспект лекцій / В.Л. Соколкін, В.О. Булига, Ю.Ю. Чуприна. – Харків: УкрДУЗТ, 2015. – Ч. 1. – 154 с.

У даному конспекті лекцій у доступній формі розкриваються загальні положення теорії держави та права. Розглянуто питання основ конституційного права України.

У кожній темі конспекту лекцій розкриваються найбільш складні питання курсу. Наприкінці подано список літератури.

Рекомендується для самостійної роботи студентів денної та заочної форм навчання усіх спеціальностей.

Бібліогр.: 102 назв.

Конспект лекцій розглянуто і рекомендовано до друку на засіданні кафедри економічної теорії та права від 28 листопада 2014 р., протокол № 4.

Рецензент

д-р юрид. наук В.В. Шендрик (ХНУВС)

ПРАВОЗНАВСТВО

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Частина 1

Відповідальний за випуск Соколкін В.Л.

Редактор Буранова Н.В.

Підписано до друку 16.02.15 р.
Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.
Умовн.-друк.арк. 6,75. Тираж 200. Замовлення №
Видавець та виготовлювач Українська державна академія залізничного
транспорту,
61050, Харків-50, майдан Фейєрбаха, 7.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2874 від 12.06.2007 р.

ЗМІСТ

Вступ.....	4
....	
Змістовий модуль I. Основи теорії держави і права.....	6
Тема 1. Основні поняття теорії держави.....	6
Тема 2. Основні поняття теорії права.....	37
Змістовий модуль II. Основи конституційного права України.....	72
....	
Тема 3. Основні засади конституційного ладу в Україні...	72
Тема 4. Органи державної влади та місцевого самоврядування України.....	97
Тема 5. Конституційні засади організації судових та правоохоронних органів України.....	114
Список літератури.....	148

ВСТУП

Формування нового, вищого рівня правосвідомості та правової культури населення є надзвичайно важливим для розбудови правової, демократичної держави і громадянського суспільства. Великого значення в цьому процесі набувають правове виховання та правова освіта. Без глибоких знань прав, свобод, чинного національного законодавства не може бути розвитку нашого суспільства.

Підвищення рівня правових знань у населення України, а особливо молоді, її правосвідомості та правової культури можливе лише за повсякденного, професійно організованого правового виховання, яке здійснюватиметься з використанням усіх його форм, у тому числі й за допомогою новітньої науково обґрунтованої юридичної літератури.

Розуміння основ конституційного, трудового, цивільного, адміністративного, кримінального, інших галузей права стає необхідною умовою життєдіяльності кожного громадянина України. В єдності з іншими гуманітарними дисциплінами правознавство може успішно укріплювати у свідомості молоді паростки свободи й громадянської зрілості.

Головна мета дисципліни «Правознавство» полягає в тому, аби вивчивши його матеріал, студент, а зрештою й майбутній фахівець, відчув себе повноцінним громадянином, творцем справжньої демократії; чітко уявляв собі не тільки те, на що йому вказують і вказуватимуть упродовж подальшого життя інституції держави, але й те, на що слід вказувати їм самим (через референдуми, вибори, виступи у засобах масової інформації тощо) у межах правового поля. Взагалі, вивчення цієї дисципліни — це один із шляхів до створення власної й

прагматичної філософії життя, інтелектуально розвиненої правосвідомості і правової культури, до активної громадянської позиції.

Дисципліна «Правознавство» — це допомога студентам технічного ВНЗ досягти розуміння того, що вони є духовними істотами, які визнаються суб'єктами права, що їм властива духовна гідність, що вони мають прагнути до самодисципліни і самоврядування й покликані до взаємної поваги і довіри, що державна влада поважає їх і довіряє їм, і що вони мають відповідати тими ж почуттями.

Студенти вивчатимуть основні положення теорії держави і права, основи конституційного, адміністративного, трудового, цивільного, сімейного, кримінального та інших галузей права, набуватимуть навичок щодо використання чинного законодавства у своїй професійній діяльності.

Вивчення і засвоєння студентами навчальної учбової дисципліни сприятиме усвідомленню необхідності розбудови правової демократичної держави й дотримання верховенства Конституції України та верховенства права у нашому суспільстві.

У запропонованому конспекті лекцій розкриваються основні фундаментальні положення теорії держави і права, у стислій і доступній формі викладено зміст основних галузей законодавства, для швидкого і зручного сприйняття якого вміщено додатковий матеріал (завдання для самостійної роботи, питання для самоконтролю, термінологічний словник, список рекомендованої літератури тощо).

Базою видання є Конституція та закони України, ряд підзаконних актів Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України, а також підручники, навчальні посібники, монографії та науково-практичні коментарі до чинного законодавства.

Для зручності у тексті виділені основні правові поняття та категорії, ознаки того чи іншого правового явища, що, на думку авторів, має сприяти якнайглибшому засвоєнню навчальної дисципліни «Правознавство».

Змістовий модуль I. Основи теорії держави і права

Тема 1. Основні поняття теорії держави

План

- 1 Теорії походження держави.
- 2 Поняття й ознаки держави.
- 3 Функції держави: поняття і види.
- 4 Класифікація держав залежно від їх форм.
- 5 Форми державного устрою.
- 6 Форми державного (політичного) режиму.
- 7 Поняття і основні ознаки правової держави.

1 Теорії походження держави

Щодо виникнення держави і права у юридичній науці висловлені різні погляди, а тому існує кілька теорій їх походження, зокрема: теологічна (теократична), патріархальна, договірна (суспільного договору), психологічна, насильства, економічна, патримоніальна, органічна та ін.

Теологічна (теократична) теорія (Фома Аквінський) пояснює походження держави і права божественною волею (грецьк. *teos* – Бог). Згідно з цією теорією немає ні держави, ні влади не від Бога, оскільки всім світом править Всевишній, а тому вважалось, що «церква – сонце, а держава – місяць». Саме цим пояснюється ідея звеличення держави, її вічності й недоторканності, залежності від релігійних організацій та діячів, покірності всіх перед державною владою. Невипадково, наприклад, російські царі іменували себе: «Ми, волею Божою Цар усієї Русі...».

Патріархальна теорія (Арістотель, Р. Філмер, Н. Михайловський) пояснює виникнення держави і права як результат історичного розвитку сім'ї (від Адама і Єви), а владу монарха – як продовження влади батька в сім'ї (грецьк. Pater – батько). Наприклад, на думку Р. Філмера, держава виростає із сім'ї, а влада монарха дана Богом через Адама.

Тобто держава є наслідком об'єднання сімей у роди, родів у племена, племен у союзи племен і так аж до держави. А державна влада, зароджуючись від влади батька в сім'ї, переростає у владу вождя, старійшини і завершується владою монарха (царя, князя).

Договірна теорія (теорія суспільного договору) виходить з того, що до появи держави існував «природний стан», коли люди жили згідно зі своїми природними правами і кожен обстоював їх як міг, ігноруючи такі ж права інших людей. Це призводило до війни «всіх проти всіх», для припинення якої в спільних інтересах члени суспільства уклали між собою договір – створити чітко визначені правила поведінки, обов'язкові для всіх, і органи, які стежили б за їх виконанням та розв'язували суперечності, що виникають у суспільстві (Гуго Гроцій, Спіноза, Гобс, Локк, Руссо).

Згідно із суспільним договором сувереном, який володіє верховною владою і є джерелом та носієм загальної волі, може бути лише таке єдине ціле, як народ, який згідно з цим договором передає державі як системі офіційних органів повноваження на управління суспільними справами.

Слід зазначити, писав Ж. Руссо, що цю верховну владу, як і суверенітет, ніхто не може ні відчужувати, ні штучно ділити, оскільки вона є водночас і невідчужуваною, і неподільною.

Теорія насильства (К. Дюрінг, К. Каутський, Л. Гумплович) базується на тому, що держава і право виникли в результаті завоювання одних племен іншими, для утримання яких у покорі й створювався особливий апарат насильства – держава та спеціальні правила поведінки – право, які стали засобом панування переможців над переможеними.

Психологічна теорія (Л. Петражицький) пояснює появу держави особливими властивостями людської психіки, зокрема, усвідомленням людиною своєї залежності від вождів, чаклунів, сильних, знатних, розумних, а отже, необхідності їм підкорятися,

звертатися до них за захистом, що й привело до створення держави.

Органічна теорія (Г. Спенсер, Г. Ландау) пояснює появу держави тими ж закономірностями, які зумовлюють й появу біологічних організмів. А відтак держава, як і біологічний організм, народжується, функціонує та припиняє своє існування, вона має власне «тіло» та «органи», які виконують відповідні функції.

З цього приводу грецькі філософи зазначали, що людей об'єднує природа, а не закони. Більше того, закони, володарюючи над людьми, примушують їх до того, що суперечить природі. А німецький історик Г. Ландау писав, що всі державні організації виникли не з людського свавілля, не завдяки організаційним едиктам, а якраз навпаки. Вони вирости, немов рослина із зернини, кинутої в землю, силою об'єктивної необхідності, силою незмінних, природою встановлених законів.

Економічна теорія (К. Маркс, В. Ленін, Ф. Енгельс) пояснює виникнення держави і права економічними причинами – появою приватної власності та поділом суспільства на класи з непримиренними суперечностями, для розв'язання яких і створювався особливий апарат насильства – держава, яка стала знаряддям класового панування.

Наведений перелік теорій походження держави і права не є вичерпним, оскільки існують й інші. Наприклад, **патримоніальна** теорія (лат. *patrimonialis* – спадковий) виникнення держави пов'язує з появою власності на землю, яка й породжує владу власника цієї землі над людьми, які на ній проживають. Згідно з **космічною** теорією, державний спосіб організації суспільних відносин був занесений із космосу інопланетянами тощо.

2 Поняття й ознаки держави

У найзагальніших рисах *держава являє собою систему офіційних органів, що здійснюють керівництво суспільством.* Але у повсякденному мовленні поняття «держава» вживається у різних значеннях – як країна, суспільство, народ, вітчизна, влада, організація, система органів тощо.

Якщо ж узагальнити висловлені про державу погляди, то виявляється, що її розглядають у субстанціональному, атрибутивному, інституціональному, функціональному та міжнародному аспектах, зокрема:

✓ у *субстанціональному* значенні державою визнається організоване в офіційну асоціацію населення, що функціонує в певному просторі та часі, тобто держава у цьому розумінні ототожнюється із суспільством та країною;

✓ в *атрибутивному* – вона являє собою устрій певних суспільних відносин, офіційний устрій певного суспільства;

✓ в *інституціональному* – вона є апаратом публічної влади (це установи та органи, що здійснюють державну владу);

✓ у *функціональному* аспекті вона являє собою певний спосіб організації суспільних відносин, суспільного життя;

✓ у *міжнародному* аспекті держава розглядається як суб'єкт міжнародних відносин.

За визначенням Г. Гегеля, **держава** – це *дійсність моральної ідеї, моральний дух, як явна, сама собі ясна субстанційна воля, яка мислить і знає себе, і виконує те, що вона знає, оскільки вона це знає.*

Цей погляд поширений і в Україні. Зокрема, на думку укладачів Юридичної енциклопедії, «**держава**» – це 1) сукупність людей, території, на якій вони проживають, та суверенної у межах даної території влади. У цьому розумінні термін «**держава**» є тотожним поняттям «**країна**», «**основний суб'єкт міжнародного права**»; 2) організація політичної влади, головний інститут політичної системи суспільства, який спрямовує і організовує за допомогою норм права спільну діяльність людей і соціальних груп, захищає права та інтереси громадян».

Отже, держава – це здійснюваний за допомогою офіційних органів політико-територіальний спосіб організації публічної влади, що покликаний керувати суспільними процесами шляхом надання своїм велінням загальнообов'язкового характеру та можливістю реалізації цих велінь за допомогою сили примусу.

Але з позицій сучасного розуміння *ознак держави* принциповими є й інші, і ними визнають наявність:

✓ *постійної території*, на яку держава поширює свій вплив, тобто певної частини земної кулі, що окреслена кордонами та підлягає її суверенітету;

✓ *об'єднання населення за територіальною ознакою* через громадянство (підданство), яке офіційно засвідчує політико-правовий зв'язок особи з конкретною державою, що виявляється у їх взаємних правах і обов'язках;

✓ *суверенітету*, тобто верховенства у самій країні та незалежності і рівноправності у міжнародному житті;

✓ *публічної влади*, тобто управління суспільством, яке здійснюється спеціальними органами від його імені;

✓ *політичної суб'єктності*, що дає можливість бути учасником політичних відносин як всередині країни, так і за її межами;

✓ *системи спеціальних органів*, що займаються тільки функціями управління та примусу;

✓ *права*, тобто офіційних загальнообов'язкових правил поведінки, що встановлюються державними органами від її імені й у разі необхідності забезпечуються примусовою силою з боку держави;

✓ *податкової системи*, що забезпечує існування осіб, які виконують владні повноваження і надають послуги, та здійснює інші соціальні функції;

✓ *зовнішніх атрибутів* (символів) держави – столиці, герба, гімну, прапора тощо.

У цьому визначенні наголошується насамперед на тому, що держава – це *«спосіб організації влади»*. При цьому під словом *«влада»* мається на увазі реалізована воля, яка підпорядковує, спрямовує, здійснює контроль. А під словом *«організація»* – спосіб здійснення такої влади, механізм цього підпорядкування, з чого випливає, що *за своєю суттю держава є особливим офіційним способом здійснення соціальної влади*.

Крім того, тут береться до уваги, що: *держава – це спосіб організації публічної (офіційної) влади, який здійснюється за допомогою системи офіційних органів; її вплив поширюється на певну територію; вона має політичний характер, тобто*

здійснюється шляхом вольового впливу на суспільство; вона покликана здійснювати керівництво суспільством шляхом надання своїм велінням загальнообов'язкової сили через надання їм статусу правових актів і реалізації цих велінь можливістю застосування офіційного примусу.

Згідно з типами суспільства, потреби якого задовольняли держави, відомі такі історичні типи держав, як **рабовласницька, феодална, буржуазна, соціалістична, постбуржуазна і постсоціалістична**. Кожному типу держави відповідав і тип права. Причому саме у праві кожної держави й були закріплені основні ознаки і тієї держави, і того суспільства, яким була породжена ця держава.

Так, **рабовласницьке суспільство та рабовласницька держава** насамперед відрізнялися тим, що право цієї держави закріплювало можливість однієї особи – рабовласника мати у власності іншу особу – раба. Це було законно і з морально-етичних міркувань вважалось справедливим. Як наслідок, суспільство поділялось на вільних і рабів. Наприклад, рабовласницькими державами були Єгипетська, Шумерська, Ассирійська, держави Стародавніх Індії та Китаю, Греції та Риму.

Економічною основою рабовласницького суспільства була приватна власність на засоби виробництва, у тому числі й на рабів. А тому й основними завданнями такої держави були, з одного боку, охорона приватної власності, придушення повстань рабів та створення умов для їх експлуатації, а з іншого - завоювання та перетворення на рабів інших народів, оборона від зовнішніх ворогів, підтримання дружніх відносин з іншими державами.

Завдання держави відображалися в її правовій системі. Тому основними завданнями рабовласницького права були: закріплення приватної власності рабовласників на засоби виробництва та рабів, узаконення соціальної нерівності між різними групами населення і, зокрема, відсутності будь-яких прав у рабів. Найвідомішими правовими актами тих часів були: закони Драконта та Солон в Афінах, закони царя Хаммурапі у Вавилоні, Закони XII таблиць у Стародавньому Римі та ін.

За формою правління це були переважно монархії, а згідно з особливостями політичного режиму – деспотії.

Феодалне суспільство, як і феодална держава, рабства вже не визнавало, але в його праві було закріплене право приватної власності на землю (лат. *feod* – земля). Як наслідок, узаконювалась майнова та особиста залежність від феодалів-землевласників. Тому основними завданнями такої держави були насамперед охорона феодалної власності на землю і створення найсприятливіших умов для експлуатації кріпаків, ремісників тощо. Характерною особливістю феодалної держави була монархічна форма правління зі слабкою центральною владою, яка у ряді випадків була виборною, а взаємовідносини між феодалами будувалися за принципом: «Васал мого васала – не мій васал». Але з розвитком феодалного суспільства змінювалась і форма правління, а тому розрізняють ранньофеодалну, станово-представницьку та абсолютну монархію. Виникали станові представницькі органи – парламенти, земські собори тощо. Великі міста отримували право на самоврядування (магдебурзьке право).

В епоху феодалізму єдиної правової системи у межах всієї країни не було. Для права тих часів було характерним домінування у ньому місцевих звичаїв та актів окремих феодалів. Значний вплив на суспільні відносини та їх регламентацію мала церква.

Соціальною передумовою **буржуазного суспільства та буржуазної держави** були так звані другий і третій поділи праці, тобто відокремлення ремесла від землеробства та поява купців, а як наслідок – буржуазії (франц. *bourgeois* – городянин, житель міста). А економічною його основою було промислове виробництво, яке базувалось на найманій праці, та приватна власність на засоби виробництва. Тому буржуазна держава насамперед відрізнялась тим, що в її праві закріплювалось і, таким чином, бралось під охорону державою право приватної власності та приватне підприємництво, що сприяло розвитку нового класу – буржуазії. Крім того, скасовувались дворянські та інші станові привілеї, закріплювалась формальна рівність громадян перед законом, визнавалися первинні права і свободи. Починався й процес зрощення державного апарату з фінансовими монополіями.

За формою правління буржуазні держави відрізнялись великою різноманітністю – від парламентських монархій до різних видів республік.

При характеристиці **соціалістичної держави** насамперед слід зазначити, що вона виникає не еволюційним, а революційним шляхом (шляхом соціалістичної революції). Її найближчою метою було повалення панування буржуазії та завоювання політичної влади пролетаріатом. Що ж до кінцевої її мети, то нею була «побудова безкласового комуністичного суспільства». З цією метою вона усупільнила приватну власність та перетворила її на загальнодержавну (яка одночасно називалась і загальнонародною), заборонила приватне підприємництво тощо. Важливим завданням цієї держави ставилась зміна не тільки характеру суспільних відносин, а й способів управління ними: тут широко декларувалась участь народу у здійсненні державної влади, а сама ця держава згодом іменувала себе «загальнонародною».

А вже **постсоціалістична держава** знову визнала приватну власність, підприємництво, взяла курс на загальновизнані у світовій практиці механізми здійснення державної влади.

Щодо **постбуржуазної держави**, то й там відбуваються істотні зміни, насамперед у тому, що й вона набуває соціального характеру. А тому вважається, що і постсоціалістична, і постбуржуазна держави рухаються шляхом конвергенції (лат. *convergere* — наближатися, сходитися). Тобто у процесі їхнього розвитку суспільні процеси зумовлюють їхнє зближення, злиття, оскільки кожна з них змушена відкидати свої негативні риси і набувати демократичних, соціальних ознак, а з часом стати справжнім знаряддям розв'язання соціально-економічних суперечностей та сприяння життєдіяльності як суспільства в цілому, так і кожної особи зокрема.

Крім формаційного, при характеристиці типів держав використовують і **цивілізаційний підхід**, тобто рівень розвитку цивілізації суспільства, згідно з чим сутність держави визначається не стільки співвідношенням соціальних сил, скільки змістом світоглядних принципів суспільства, його моралі та ціннісних орієнтацій. На цій основі розрізняють **первинні цивілізації**, прикладом яких є давньосхідна (Єгипет, Персія,

Шумери, Вавилон та ін.), еллінська (Спарта, Афіни), римська і середньовічна, та **вторинні цивілізації** – держави Європи, Америки та ін.

Однією з визначальних ознак держави є її **суверенітет**.

У сучасному розумінні **суверенітет держави** означає *верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади держави у межах її території та незалежність і рівноправність у міжнародних відносинах.*

Слово «суверенітет» (лат. *super* – над, франц. *souverainete* – найвища влада) дослівно означає "найвища влада" і спочатку тлумачилось як найвища, абсолютна і повсякчасна влада над підданими у політичному співтоваристві (Ж. Боден).

Розрізняють державний, національний та народний суверенітет.

Зокрема:

✓ **державний суверенітет** – це верховенство державної влади всередині країни та її незалежність у міжнародних відносинах;

✓ **національний суверенітет** – це повновладдя нації, її можливість самостійно вирішувати будь-які питання свого національного життя;

✓ **народний суверенітет** – це повновладдя народу, його можливість здійснювати свою невід'ємну та неподільну владу незалежно від інших соціальних сил.

Суверенна держава має всі ознаки самостійної і незалежної держави: свою територію, громадянство, законодавство, органи влади, збройні сили, грошову систему, зовнішні атрибути влади, вона є суб'єктом міжнародних відносин.

Суверенітет має дві складові – **внутрішню і зовнішню**.

Внутрішня складова державного суверенітету полягає:

✓ в **універсальності державної влади**, тобто поширенні її на всі органи, організації й населення своєї країни;

✓ її **незалежності** від інших панівних суб'єктів та суб'єктів суспільних відносин;

✓ *верховенстві державної влади*, тобто її пріоритеті над усіма іншими видами влади, що здійснюється у даній країні;

✓ *наявності* у державної влади таких засобів її здійснення, яких не мають інші види соціальної влади, тобто *законодавства, правосуддя, державного управління, спеціального апарату примусу* тощо.

Зовнішня складова державного суверенітету полягає:

✓ в *незалежності державної влади* при вирішенні будь-яких питань у відносинах з іншими державами;

✓ *наявності збройних сил*, які є гарантом її недоторканності;

✓ *наявності спеціальних органів*, через які держава спілкується з іншими державами (міністерство закордонних справ, посольства, консульства тощо в інших державах).

Гарантії державного суверенітету – це ті умови і засоби, за допомогою яких забезпечується суверенітет держави.

Такими гарантіями є:

✓ *волевиявлення народу* мати суверенну державу;

✓ *спроможність економічного потенціалу* країни, який би забезпечував її економічну самодостатність;

✓ *військова могутність*, яка спроможна захистити країну від зовнішньої агресії;

✓ *міжнародне визнання* суверенітету держави.

Слід враховувати, що державний суверенітет є похідним від суверенітету народу, і фактично держава є суверенною остільки, оскільки їй дозволяє бути такою народ.

Правовою основою суверенітету держав є конституції та загальновизнані принципи міжнародного права, які визначають та юридично закріплюють суверенну рівність і рівноправність держав, їхню територіальну цілісність, невтручання в їхні внутрішні та зовнішні справи, право націй на самовизначення.

3 Функції держави: поняття і види

Функції держави – це основні напрями її діяльності на кожному етапі розвитку.

Оскільки основне призначення держави – бути засобом впорядкування суспільних відносин та розв'язання соціально-

економічних суперечностей, що виникають у суспільстві, то це і є основною її функцією. Але вона виконує й багато інших функцій, тому для їх характеристики використовується метод класифікації, тобто поділу на групи за певними ознаками, зокрема: залежно від сфер суспільного життя, на які впливає держава; відповідно до їх територіальної спрямованості; залежно від часу, протягом якого вони здійснюються; залежно від їх соціального значення тощо.

Універсальною підставою класифікації функцій держави є сфери суспільного життя, на які вона впливає, і тому серед функцій держави насамперед розрізняють:

✓ *економічну*, тобто забезпечення стабільного функціонування економіки країни шляхом організації, регулювання, сприяння розвитку та охороні економічних відносин;

✓ *політичну*, тобто організацію суспільних відносин з метою їх стабілізації та демократичного розвитку, забезпечення суверенітету держави на міжнародній арені;

✓ *ідеологічну*, тобто формування індивідуальної та суспільної свідомості шляхом організації освіти, науки тощо;

✓ *гуманітарну* – сприяння життєдіяльності як суспільства в цілому, так і кожної особи зокрема шляхом забезпечення основних прав і свобод людини, її соціальної захищеності тощо;

✓ *екологічну*, тобто забезпечення екологічної безпеки, охорона навколишнього природного середовища, запобігання негативному впливу на нього, організація раціонального природокористування тощо.

Відповідно до **територіальної спрямованості** серед функцій держави розрізняють внутрішні та зовнішні.

Внутрішні функції держави – це напрями її діяльності, за якими реалізується її внутрішня політика.

Серед **внутрішніх функцій** розрізняють:

✓ відповідно до видів державно-владних повноважень – **правотворчу, виконавчо-розпорядчу та судову;**

✓ згідно із завданнями, що розв'язуються державою, – **господарсько-організаторську, функцію охорони прав і свобод громадян, підтримання правопорядку, культурно-виховну, фіскальну** та ін.

Зовнішні функції держави – це напрями її діяльності на міжнародній арені.

Передусім це оборона країни від зовнішньої агресії, співробітництво з іншими державами та інтеграція економіки країни у світову, взаємодопомога, участь у розв'язанні міжнародних конфліктів, боротьба з міжнародним тероризмом тощо.

Оскільки в конкретно-історичних умовах і на конкретних етапах розвитку держави перед нею можуть стояти різні завдання, то окремі її функції можуть змінюватись – потреба в одних відпадає, а в інших – виникає. Саме тому **залежно від тривалості часу**, протягом якого функції здійснюються, серед них розрізняють *постійні, тимчасові та спеціальні*.

Постійні функції держави – це функції, які виконуються нею постійно. Вони виконуються всіма державами. Це, наприклад, названі внутрішні та зовнішні функції.

Тимчасові функції держави – це функції, які виконуються нею протягом певного часу. Причому серед цих функцій слід розрізняти такі, які виконувались колись, але тепер потреба у них відпала, і такі, які колись були не відомі, але потреба у них виникла.

На сучасному етапі виникла необхідність у функції контролю за демографічними та міграційними процесами, захисту навколишнього середовища від забруднення, боротьби з поширенням епідемій та епізоотій, що загрожують існуванню людства і тваринного світу, зокрема, боротьби зі СНІДом, з поширенням ядерної зброї, з наркоманією, наркомафією, тероризмом тощо.

Спеціальні функції держави – це функції, які виконуються якимись конкретними державами на певному етапі їх розвитку. Наприклад, специфіка проблем, які постали на сучасному етапі перед Україною, зумовлює і специфіку виконуваних нею функцій. Тому поряд із такими постійними функціями, які виконуються кожною державою, Україна спрямовує зусилля на подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, відновлення державного статусу української мови тощо.

Залежно від **соціального значення** розрізняють *головні та другорядні* функції. Так, головними функціями визнаються напрями діяльності держави, через які вирішуються її головні, стратегічні завдання, а другорядними – є похідні від головних, тобто ті, в яких реалізуються допоміжні завдання держави.

4 Класифікація держав залежно від їх форм

Державний лад характеризує державу з погляду: форми правління, політичного режиму і територіального устрою.

Ця тема в підручниках, як правило, називається «форми держави». Але це не зовсім коректно. Адже загальновідомо, що форма – це зовнішній вияв об'єкта, причому один і той самий об'єкт не може мати кілька форм одночасно. А з позицій «форми держави» виходить, що може. Проте, це неправильно, оскільки з урахуванням логічних правил поняття «форми держав» та «форми держави» – не одне й те саме.

До того ж вести мову про форму політичного режиму проблематично взагалі. Адже фактично політичний режим – це характер держави. А якщо згадати, що характер є й у кожного з нас, та спробувати визначити його форму, то виникне багато питань, хоча зміст кожного характеру є очевидним.

Невипадково при розгляді цих проблем часто застосовується й поняття «державний устрій». І це правильно. Але якщо взяти до уваги, що поняття «державний устрій» часто тлумачиться і як територіальний устрій держави, то виникає плутанина.

Що ж стосується слова «лад», то воно означає певний порядок, конструкцію, яка передбачає особливості взаємодії складових певного явища. Тому при характеристиці суспільства і держави офіційно використовуються такі поняття, як «суспільний лад», який визначає особливості суспільних відносин, «конституційний лад» як система конституційних відносин та «державний лад» як особливості організації держави та її відносин з іншими суб'єктами суспільних відносин. А з огляду на це поняття «державний лад» є одним із найбільш вдалих.

Державний лад значною мірою зумовлює політичний зміст держави та співвідношення суспільних сил, саме тому він, як правило, закріплюється у її конституції. Але й державний лад, як зазначав Г. Гегель, не є суто зовнішнім устроєм, а яким він буде, залежить від характеру народу, його моралі, освіченості, способу життя та чисельності.

Форма правління – це спосіб організації верховної влади, який визначає систему її найвищих органів, порядок їх формування і особливості розподілу повноважень між ними.

Ще італійський мислитель Н.Макіавеллі зазначав, що всі держави були і є або республіками, або керувались одноособово. Невипадково й у сучасних умовах основними видами форм правління є монархія та республіка.

За **монархії** (грецьк. *monarchia* – єдинодержавність, єдиновладдя) верховна влада цілком або частково належить одній особі – монархові (фараону, королю, царю, князю, імператору, султану, шаху, еміру, великому герцогу), є довічною і, як правило, переходить у спадщину найближчим родичам.

Вважається, що монархії відрізняються: зосередженням верховної влади переважно в руках монарха; довічним користуванням ним цією владою і спадковим порядком її передачі найближчим родичам; декларуванням походження цієї влади від Бога, а не від народу; відсутністю юридичної відповідальності монарха як глави держави.

Оскільки держави породжуються конкретним суспільством, потреби якого вони задовольняють, то конкретно-історичним характером відзначаються й монархії. Саме тому при їх класифікації насамперед використовується тип суспільства, яким монархія була породжена, згідно з чим серед монархій розрізняють:

- ✓ **рабовласницькі** (східно-деспотичні, античні);
- ✓ **феодальні: ранньофеодальні**, що відрізнялись високим ступенем децентралізації, **станово-представницькі**, в яких влада монарха була обмежена певним станово-територіальним представництвом (в Англії – Парламентом, в Іспанії – Кортесами, у Франції – Генеральними штатами тощо), та **абсолютні**, в яких верховна влада зосереджувалась у руках однієї особи;
- ✓ **буржуазні – дуалістичні та парламентські**, в яких влада монарха обмежувалась конституцією і парламентом.

Залежно від ступеня централізації верховної влади розрізняють необмежені (абсолютні) та обмежені (дуалістичні і парламентські) монархії.

За **абсолютної монархії** вся повнота верховної влади зосереджується в руках монарха і, як наслідок, тут немає інших органів влади, з якими він поділяв би свої повноваження.

Але такими практично були лише деспотичні монархи, хоча й там монарх змушений був зважати на волю військової знаті,

жерців тощо, що іноді закріплювалось і юридично. Наприклад, згідно із Законами Ману (Індія), цар, який зі слабоумства чи недбалості знущається над країною, має негайно позбавлятися і країни, і життя разом із своєю родиною.

Щодо пізніших етапів розвитку суспільства, то там поряд з монархічними вже почали виникати й республіканські інститути. Наприклад, за часів так званої станово-представницької монархії поряд з відносно сильною владою монарха існували й різноманітні представницькі органи, які формувались з представників духовенства та дворянства і були наділені значними владними повноваженнями. У Російській імперії такими органами були земські собори, у Польському королівстві – загальнодержавний Вільний сейм, у Франції – Генеральні штати тощо. Але в період розпаду феодалізму влада монарха посилювалась і знову переростала в абсолютну (наприклад, у Російській імперії за часів Петра I та Катерини II). Отже, монархія у цих умовах, як правило, відрізнялась послабленням, перетворенням на декоративні станово-представницьких органів і значним посиленням влади монарха.

Характерним прикладом цього є історія з Людовиком XIV (Франція, кінець XVII – початок XVIII ст.), який на відміну від свого батька, що перебував під значним впливом своїх міністрів, заявив, що сам буде своїм першим міністром, і послідовно боровся за обмеження влади парламенту. Одного разу, розсердившись у парламенті, він розірвав його протоколи, і, жбурнувши їх парламентаріям, заявив: «Ви вважали, панове, що держава – це ви? Держава – це я!»

Щодо традиційних ознак абсолютної монархії, то тут насамперед і законодавчі, і виконавчі, і судові повноваження зосереджені в руках монарха. Але в сучасних умовах абсолютними монархіями визнаються ті держави, де монарх є і главою держави, і главою уряду. Наприклад, в Омані такими повноваженнями наділений султан, а у Саудівській Аравії – король.

Різновидом абсолютної монархії є **теократична монархія**, тобто коли верховна влада релігійного правителя одночасно є й абсолютною державною владою (наприклад, Ватикан).

Абсолютні монархії характерні для ранніх етапів розвитку держави, оскільки пізніше влада монарха обмежувалась передачею частини його повноважень виборним (представницьким) колегіальним органам. А оскільки така передача повноважень, як правило, закріплювалась у конституції держави, то обмежені монархії часто називають **конституційними**.

Серед обмежених монархій розрізняють дуалістичні й парламентські. Зокрема, коли одночасно частина верховних владних повноважень зосереджена в руках монарха та уряду, а частина – у представницького органу, виникає **дуалістична монархія**. За таких умов формально-юридично законодавча влада закріплена за парламентом, а виконавча перебуває в руках монарха, який формує уряд і має право розпуску парламенту (Кувейт, Бахрейн, Йорданія, Марокко тощо).

А парламентська монархія відрізняється зосередженням усієї повноти влади в руках представницького органу – парламенту за наявності інституту монарха, за яким можуть зберігатися певні владні повноваження, а можуть і не зберігатися.

У таких випадках інститут монарха існує як символ держави і данина поваги державним традиціям – Велика Британія, Японія, Бельгія, Швеція, Данія, Ісландія, Норвегія.

Особливим різновидом монархічної форми правління відзначаються країни, що входять до складу Британської співдружності націй, – Австралія, Канада, Нова Зеландія тощо, які є домініонами (лат. *dominium* – володіння, влада) Великої Британії і в яких главою держави вважається її королева. Фактично ж її функції тут виконує генерал-губернатор, якого призначає британська корона за поданням уряду домініону.

Республіканська форма правління (лат. *res* – справа, *publicus* – суспільний, народний) базується на ідеї визнання єдиним джерелом і носієм верховної влади народу, який делегує її своїм представникам на чітко визначений строк. Саме тому республіка насамперед характеризується відсутністю інституту монарха, а верховні органи державної влади або обираються громадянами на певний строк, або формуються представницькими органами. Переважна більшість сучасних держав (більше 140 із 200) має республіканську форму правління.

Верховна влада тут здійснюється виборним колегіальним органом – **парламентом**, який обирається населенням країни на певний строк. Значну роль у здійсненні владних повноважень тут відіграють **президент і уряд**, які спільно з парламентом беруть участь у здійсненні державної влади та контролюють один одного. Такий контроль як засіб стримування і противаг забезпечується, з одного боку, тим, що парламент регулярно заслуховує звіт уряду і може висловити йому недовіру, яка зумовлює його відставку. Він має право ініціювати процедуру імпичменту президенту тощо. А з іншого – президент підписує закони, має право вето, розпуску парламенту тощо.

Загальними **ознаками республіканської форми правління** є:

✓ здійснення державної влади за дорученням народу і, як наслідок, виборність її верховних органів, у тому числі глави держави, на певний строк;

✓ похідний характер державної влади від влади народу, оскільки "єдиним джерелом державної влади є народ";

✓ обов'язковість рішень верховних органів державної влади для інших державних органів;

✓ офіційне декларування можливості юридичної відповідальності верховних органів державної влади;

✓ соціальна спрямованість діяльності держави та взаємна відповідальність особи і держави.

За часом виникнення серед республік розрізняють *рабовласницькі* (античні), *феодальні* (середньовічні), *буржуазні*, *соціалістичні*, *постбуржуазні* та *постсоціалістичні*.

Залежно від способу формування найвищих органів державної влади і особливостей розподілу повноважень між ними розрізняють парламентську, президентську, напівпрезидентську та змішану (президентсько-парламентську або парламентсько-президентську) республіки.

Парламентська республіка передбачає фактичне зосередження всієї повноти державної влади в руках парламенту (фактичне тому, що з юридичного погляду владні повноваження між державними органами розподілені). Забезпечується це всенародним обранням парламенту, що робить його легітимним, а вже сам парламент обирає президента і формує уряд. Таким чином досягається залежність президента і уряду від парламенту та відповідальність перед ним.

Вторинними ознаками парламентської республіки є те, що тут, як правило, відбувається формування уряду з числа депутатів, які належать до правлячої партії або коаліції, лідер цієї партії стає прем'єр-міністром, який очолює уряд. Президент є лише главою держави, функції його мінімальні і зводяться до представницьких (церемоніальних), а тому іноді його повноваження у парламентській республіці порівнюють з повноваженнями монарха у парламентській монархії.

Наприклад, парламентськими республіками є Німеччина, Італія, Швейцарія, Греція, Чехія, Угорщина, Австралія.

Президентська республіка передбачає значне розширення повноважень президента, жорсткий їх розподіл між законодавчими та виконавчими органами, відсутність відповідальності виконавчої влади перед парламентом. Досягається це за рахунок того, що тут відбувається всенародне обрання і парламенту, і президента. Президент є і главою держави, і главою виконавчої влади. Він сам формує уряд і сам його очолює. У таких випадках, як правило, уряд формується з членів тієї партії, до якої належить президент. Хоча у класичній президентській республіці, якою є, наприклад, США, уряду як органу з власним конституційно-правовим статусом може й не бути. Важелі виконавчої влади тут зосереджені в руках президента, якому безпосередньо підпорядкований кожен міністр. Парламенту президент не підзвітний. Парламент не має права оголосити вотум недовіри уряду. В такий спосіб забезпечується незалежність президента від парламенту і фактичне зосередження реальних важелів впливу на суспільство у його руках.

Президентською республікою є США, Аргентина, Бразилія, Мексика, Іран тощо.

Різновидом президентської республіки називають **надпрезидентську (суперпрезидентську) республіку**, ознаками якої є:

- ✓ зосередження всієї повноти державної влади в руках «сильного» президента, який є не тільки главою держави та главою виконавчої влади, а й лідером правлячої політичної партії, "батьком нації";

- ✓ практично необмежене право розпуску парламенту;

- ✓ право призначати і звільняти з посад керівників місцевих адміністрацій та суддів;
- ✓ право вводити на власний розсуд режим надзвичайного і воєнного становища;
- ✓ практична неможливість усунення президента з посади;
- ✓ відсутність системи стримувань і противаг, яка є умовою врівноваження законодавчої, виконавчої та судової влади;
- ✓ спрямованість усіх державних структур на чолі з президентом на встановлення монархічного режиму, де відсутня справжня демократія, а права і свободи громадян мають формальний, нерідко фіктивний характер.

У **напівпрезидентській республіці** значно обмежуються повноваження президента та розширюються повноваження уряду. Досягається це за рахунок того, що тут парламент і президент обираються всенародним голосуванням, а уряд формується парламентом, тому він більше залежить від парламенту.

Напівпрезидентськими республіками є Франція, Фінляндія, Польща, Болгарія, Португалія.

Слід розрізнити й **змішані форми правління**, тобто такі, що під жоден із класичних варіантів (парламентської, президентської чи напівпрезидентської) республік не підпадають.

У таких випадках і парламент, і президент обираються всенародним голосуванням, а уряд формується прем'єр-міністром, який його і очолює. Ознакою такої форми правління є обмеження повноважень уряду в законодавчому процесі.

Залежно від того, хто має більше владних повноважень, а фактично впливу на уряд – парламент чи президент, їх відповідно називають парламентсько-президентськими або президентсько-парламентськими. Прикладом цього є Україна, яку часто називають президентсько-парламентською республікою і особливістю якої є її специфічне становище уряду, який пов'язаний подвійною (біцефальною) залежністю: відповідальністю перед Президентом та підконтрольністю і підзвітністю перед Верховною Радою.

5 Форми державного устрою

Форма територіального устрою держави – це спосіб її територіальної організації, який виявляється в особливостях адміністративного устрою, правового статусу адміністративних одиниць та розподілу владних повноважень між центральними і місцевими органами влади.

За формою територіального устрою серед держав розрізняють унітарні, федеративні та імперії.

Унітарна (проста) держава (лат. *unitas* – єдність) насамперед характеризується тим, що в її складі немає інших суверенних держав. Вона являє собою єдине територіальне ціле, що відрізняється лише особливостями адміністративного устрою, тобто поділу території на певні адміністративні одиниці – краї, області, провінції, повіти, райони тощо, на основі чого утворюються і функціонують місцеві органи державної влади.

Отже, в унітарній державі немає суверенних суб'єктів, які входили б до її складу і мали самостійну політичну правосуб'єктність. Іншими словами, у складі унітарної держави немає інших суверенних держав.

Така держава відрізняється також наявністю єдиної системи верховних органів влади, єдиної конституції та системи законодавства, єдиного громадянства, єдиної грошової одиниці, а також наявністю національних збройних сил. Вона є самостійним і повноправним суб'єктом міжнародних відносин, тобто вона має всі ознаки суверенної держави.

Унітарними державами є сучасні Болгарія, Польща, Франція, Швеція, Норвегія, Японія, Китай та ін.

Деякі унітарні держави (Велика Британія, Фінляндія, Грузія, Данія, Іспанія, Італія, Португалія тощо) включають автономні утворення (адміністративні автономії). Такі держави називають *децентралізованими унітарними державами або унітарними державами з елементами федералізму*. Вони відрізняються від централізованих унітарних держав, в яких на чолі місцевих органів влади перебувають призначені з центру посадові особи, які підкоряють собі місцеві органи самоврядування. У

децентралізованих унітарних державах місцеві органи влади обираються населенням і мають право самостійно вирішувати більшість питань місцевого життя. У них автономії мають внутрішнє самоврядування, як правило, у сфері адміністративної діяльності. Вони можуть користуватися певною самостійністю й у сфері законодавства, але ухвалюють закони парламентом автономії лише в межах його компетенції (у порядку делегування йому законодавчих повноважень верховним законодавчим органом).

А коли на основі федеративного (союзного) договору держави об'єднуються в одну, то виникає **федерація** (лат. *foederatio* – об'єднання).

Юридичною основою федерації є договір між суверенними державами, на основі якого вони об'єднуються в одну державу і згідно з яким передають частину своїх суверенних повноважень у відання федеративних (спільних) верховних органів влади. У федерації відбувається дублювання основних державно-правових інститутів. Тобто тут продовжують діяти найвищі органи влади кожного суб'єкта федерації і створюються спільні найвищі органи влади з обов'язковим представництвом у них суб'єктів федерації, діють подвійні конституції, подвійне громадянство, суб'єкти федерації мають право видавати власні закони тощо.

Територія федерації складається із територій її суб'єктів. При цьому державні кордони кожного з суб'єктів федерації стають адміністративними, а державним стає лише кордон, який відмежовує територію всієї федерації від інших держав.

Оскільки федерація є самостійною геополітичною реальністю, то вона є й самостійним суб'єктом міжнародних відносин.

Отже, члени федерації добровільно і на рівноправних засадах об'єднуються в одну державу, а тому добровільно й у чітко визначених договором рамках обмежують свою політичну правосуб'єктність на користь спільних (федеративних) органів державної влади. Повноваження, які не передані у відання спільних найвищих органів влади, здійснюються кожним суб'єктом самостійно, що дає підстави для висновку, що кожен з них свій суверенітет зберігає і є рівноправним поряд з іншими її учасниками.

Зокрема, кожен член федерації має власну територію і територіальне верховенство, конституцію та законодавство, найвищі органи влади, громадянство, власну судову систему, може мати власні військові формування, має власні атрибути суверенної держави (герб, прапор, гімн і столицю), має право вільного виходу зі складу федерації.

Отже, **федерація** – це добровільне державно-правове об'єднання суверенних держав, в якому верховна влада належить спільним центральним органам, які здійснюють її як щодо кожного суб'єкта федерації, так і щодо всієї федерації.

Нетрадиційною є форма територіального устрою сучасної України, яка за Конституцією проголошена унітарною державою, але у своєму складі має тимчасово окуповану Автономну Республіку Крим.

При характеристиці її територіального устрою слід брати до уваги, що наявність АРК у складі України не є підставою для визнання її федерацією, оскільки в основі федерації лежить договір суверенних держав про їх об'єднання в одну державу – федерацію, а між Україною і Кримською областю такого договору не було, оскільки вона була і залишається невід'ємною складовою України і самостійно вирішує лише питання, віднесені до її відання Конституцією України. АРК має свою Конституцію, яка затверджується Верховною Радою України. Її правові акти не повинні суперечити Конституції та законам України. Повноваження, порядок формування і діяльності Верховної Ради та Ради міністрів АРК визначаються Конституцією і законами України. Правосуддя тут здійснюється судами, які належать до системи судів України.

Слід, однак, мати на увазі й те, що, зважаючи на традиційні уявлення про автономію, визнання України унітарною державою за наявності АРК не є безспірним. Адже *автономія* (грецьк. *autonomia*) – це право на самоврядування.

Отже, **державна автономія** – це самоврядування певної частини держави, що здійснюється у межах, передбачених загальнодержавним законодавством.

Розрізняють два різновиди автономії – *політичну* – у формі автономної республіки та *адміністративну* – у формі автономної області або округу.

Автономною республікою визнається суверенна держава, що входить до складу федеративної (союзної) держави на основі політичної автономії, тобто, зберігаючи самостійну політичну правосуб'єктність, а отже, свою територію, найвищі органи державної влади, конституцію, громадянство тощо.

Що ж стосується **автономної області** чи **округу**, то це традиційно адміністративна автономія, яка, як правило, відзначається національним складом населення, але входить до складу союзної (федеративної) республіки як її складова частина.

Імперія – це держава, що складається з головної держави – метрополії та її колоній, які були нею завойовані.

Унаслідок цього верховні органи влади тут є тільки у метрополії, а у колоніях діють лише місцеві адміністрації, які призначаються верховною владою метрополії. Наприклад, Римська, Візантійська, Російська імперії.

Іноді розрізняють і *домініони* (лат. *dominium* – володіння, влада) – держави у складі Британської імперії, які отримали право повного самоврядування, стосовно третіх держав виступають як суб'єкти міжнародного права, але главою держави визнають британського монарха, який за пропозицією даної держави призначає її найвищу посадову особу – генерал-губернатора. Наприклад, Канада (з 1867 р.), Австралійський Союз (з 1901 р.), Нова Зеландія (з 1907 р.), а також Індія, Пакистан, Цейлон та інші країни, які, залишаючись у складі Співдружності, обрали республіканську форму правління.

Офіційне визначення статусу домініонів було зроблене на конференції Британської Співдружності Націй у 1926 році: «Вони є автономними утвореннями всередині Британської імперії, рівними за своїм становищем, жодним чином не підкореними один одному у своїх внутрішніх або зовнішніх справах, але об'єднаними своєю відданістю короні і вільно асоційованими як члени Британської Співдружності Націй».

Дехто вважає, що формою територіального устрою держави є й **конфедерація** (пізньолат. *confoederatio* – союзне об'єднання). Але **конфедерація** – це не держава, а тимчасове об'єднання суверенних держав для спільного вирішення ними окремих питань (військових, економічних, політичних та ін.).

Саме тому у конфедерації немає жодних ознак держави - ні спільної території, бо кожен її член функціонує у межах своїх державних кордонів, ні спільних органів влади тощо. Тут можливі лише спільні координуючі органи з тих питань, заради спільного вирішення яких ці держави й об'єдналися. Конфедерація не є самостійним суб'єктом міжнародних відносин, оскільки ним залишається кожен із її членів. З часом конфедерація, як правило, або розпадається, або переростає у федерацію.

Отже, головними **ознаками конфедерації** є те, що:

- ✓ кожен її член залишається суверенною державою;
- ✓ вона не має спільних найвищих органів влади, спільної території, громадянства, правової й податкової системи;
- ✓ повноваження спільних координуючих органів є чітко визначеними і обмеженими;
- ✓ загальні рішення приймаються за згодою всіх членів конфедерації;
- ✓ правовою основою взаємовідносин між членами конфедерації є не конституція, а договір між ними;
- ✓ спільний бюджет конфедерації складається не з податків, а із внесків членів конфедерації;
- ✓ кожен її член має власні збройні сили.

Найвідомішими були такі конфедерації, як Нідерланди (1579 – 1795 рр.), США (1776 – 1787), Швейцарський Союз (1291 – 1798, 1815 – 1848 рр.), Німецький Союз (1815 – 1866 рр.), Сенегамбія (1981 – 1989 рр.).

Конфедерацією є й Співдружність: Британська Співдружність Націй, Європейська Співдружність тощо. Це організаційно оформлене об'єднання держав, які є асоційованими учасниками при збереженні ними повного суверенітету і незалежності. В основу співдружності покладені міждержавний договір, статут, декларація, угоди, інші юридичні акти. Співдружність може мати перехідний характер: розвинутися в конфедерацію і навіть у федерацію або, навпаки, призвести до роз'єднання.

Офіційно Швейцарською Конфедерацією називають і сучасну Швейцарію й нею вона з 1291-го року була. Але згідно з Конституцією 1848 року вона була проголошена федеративною парламентською республікою.

6 **Форми державного (політичного) режиму**

Політичний режим - це сукупність засобів і методів здійснення державної влади, які відображають її зміст та характер взаємовідносин особи і держави.

Характер політичного режиму визначається системою ознак, зокрема, способом формування органів влади, можливістю реалізації волевиявлення народу у здійсненні державної влади, співвідношенням органів, що здійснюють законодавчі, виконавчі та судові повноваження, особливостями розподілу владних повноважень між центральними і місцевими органами, роллю та умовами діяльності громадських організацій, правовим статусом особи тощо.

Але основою характеру політичного режиму є система методів здійснення державної влади. А оскільки ці методи можуть бути демократичними або недемократичними, то відповідно й політичний режим може бути демократичним або недемократичним. Однак це надто спрощений поділ режимів і за докладнішого їх розгляду розрізняють такі їх види, як **ліберальний, демократичний, авторитарний, тоталітарний та деспотичний.**

Демократичний режим. Слово «*демократія*» походить з грецької мови і означає народовладдя (*demos* – народ, *kratos* – влада). Але іноді воно застосовується і як форма держави, і як політичний режим, і як принцип організації та діяльності державних органів і громадських організацій. У словотворенні слово «*кратія*» використовується часто. Як наслідок розрізняють аристократію, бюрократію, охлократію, партократію тощо.

Отже, демократичний режим відзначається насамперед участю народу у здійсненні державної влади. За висловом Авраама Лінкольна, *демократія – це влада народу, яка здійснюється народом в інтересах народу.*

У сучасному конституціоналізмі основною формальною ознакою демократизму є конституційне закріплення принципу, що носієм суверенітету і єдиним джерелом державної влади є народ, а фактичною – фактична міра його реалізації.

Залежно від механізму участі народу у здійсненні державної влади розрізняють **пряму** (безпосередню) і **непряму** (представницьку) демократію.

Безпосередня демократія відрізняється безпосередньою участю народу у здійсненні державної влади шляхом референдумів, виборів, зборів, сходин, віче тощо. А за **представницької демократії** державна влада здійснюється не безпосередньо народом, а через обраних ним представників до державних органів і насамперед парламенту, в яких вони й представляють інтереси своїх виборців.

Слід брати до уваги, що в *сучасних умовах демократичний режим є змішаним*, оскільки передбачає елементи прямої демократії, якими є референдуми, вибори, збори, сходи, та елементи непрямої демократії, якими є обрання представників народу до органів державної влади.

Крім того, **ознаками демократичного режиму є:**

- ✓ визнання людини найвищою соціальною цінністю;
- ✓ верховенство закону в усіх сферах суспільного життя;
- ✓ рівноправність;
- ✓ багатопартійність;
- ✓ офіційне визнання принципу підпорядкування меншості більшості за одночасного забезпечення прав меншості та наявності механізмів запобігання свавіллю більшості;
- ✓ конституційне закріплення та фактична реалізація принципу ідеологічного і політичного плюралізму в усіх сферах суспільного життя;
- ✓ наявність та гарантованість загальновизнаних прав і свобод;
- ✓ наявність і рівноправність різних форм власності;
- ✓ організація державної влади на засадах її поділу;
- ✓ визнання і гарантованість місцевого самоврядування, наявність офіційної і незабороненої опозиції державній владі тощо.

Наявність опозиції іноді визнається юридично, що є гарантією її діяльності. Наприклад, у Великій Британії згідно з Актом про міністрів корони 1937 року лідером опозиції уряду його королівської величності визнається член Палати громад, який є лідером найчисленнішої в палаті партії.

Залежно від ставлення до соціальних перетворень демократичний політичний режим може мати такі різновиди, як:

✓ **демократично-консервативний**, за якого до суспільних перетворень ставляться дуже обережно і намагаються все зберегти, як у «старі добрі часи»;

✓ **демократично-ліберальний**, за якого визнаються необхідними і здійснюються окремі суспільні перетворення;

✓ **демократично-радикальний**, за якого у минулому позитивного не помічають, а тому намагаються жити за принципом: «Ми свій, ми новий світ збудуємо...».

Авторитарний – це владний режим. Він характеризується значним зосередженням влади в руках однієї особи або групи осіб, обмеженням загально визнаних прав, свобод та інших демократичних інститутів. Це, як правило, випадки, коли внаслідок державного перевороту до влади приходять політичні сили, які здійснюють її силовими методами, ігноруючи демократичні засоби управління соціальним життям.

Іноді авторитарний режим поділяють на два види – **революційний** та **стабілізаційний**. Зокрема, **революційний** – спрямований на зміну типу суспільно-політичного розвитку. А **стабілізаційний** – зорієнтований на збереження існуючого суспільно-політичного ладу. Він може мати на меті проведення мобілізаційних заходів на подолання труднощів, що виникли внаслідок надзвичайних обставин, а також у зв'язку з революційними рухами, загально-соціальною кримінальною злочинністю, іноземним втручанням.

Тоталітаризм – це крайній вияв авторитарного режиму, який передбачає повний (тотальний) контроль держави над усіма сферами суспільного життя та поглинання нею цивільного суспільства.

Основними ознаками тоталітарного політичного режиму є:

✓ зосередження неконтрольованої народом влади в руках правлячої верхівки – олігархії або однієї особи;

✓ абсолютне домінування виконавчої влади над законодавчою («диктатура виконавчої влади»);

- ✓ наявність правлячої партії, яка є ядром політичної системи суспільства, та її монопольне становище у цій системі (наприклад, КПРС, а всі інші – заборонені);
- ✓ поєднання в одній особі вождя партії та глави держави і наділення його диктаторськими повноваженнями;
- ✓ законодавчо не передбачена юридична відповідальність глави держави і партії;
- ✓ формальний характер партійних та державних виборів;
- ✓ єдина ідеологія (наприклад, тільки марксистсько-ленінська, а інші – заборонені);
- ✓ монополія влади центральних органів, без згоди яких жодне рішення місцевими органами влади не приймається;
- ✓ реальне зосередження влади в руках партійної та державної бюрократії (номенклатури);
- ✓ монополія власності (наприклад, тільки державна, а приватна – заборонена);
- ✓ офіційне декларування патерналістської функції держави;
- ✓ мілітаризація суспільного життя, яка виявляється у тому, що лєвова частка державного бюджету витрачається на воєнні потреби, наука зорєнтована на вдосконалення військових технологій, а економіка – насамперед на виробництво зброї, все населення готується «до праці та оборони»;
- ✓ управління народним господарством здійснюється переважно не економічними, а політичними засобами;
- ✓ розв'язання як політичних, так і економічних проблем колективістськими та екстенсивними способами за рахунок величезних людських та економічних жертв за принципом «ми за ціною не постоїмо»;
- ✓ нав'язування публічного характеру всім аспектам суспільних відносин, колективістського мислення;
- ✓ домінування публічних інтересів над приватними під гаслом «спочатку думай про Батьківщину, а потім про себе» та необмежене втручання держави в особисте життя людини;
- ✓ легальне тотальне одержавлення всіх громадських інститутів;
- ✓ фактичне обмеження загальноновизнаних прав і свобод, які офіційно проголошуються, але не забезпечуються;

✓ волюнтаризм, тобто вольове ігнорування об'єктивних закономірностей розвитку суспільства і навіть природи, прикладом якого була заборона приватної власності, приватного підприємництва, грандіозні плани повороту сибірських рік тощо;

✓ розгнuzдана популістська державна демагогія, за якої в засобах масової інформації лише оспівуються успіхи держави, а будь-яка її критика кваліфікується як злочин;

✓ фактичний крайній вияв відчуження держави і суспільства, оскільки люди стають просто боятися держави тощо.

Тоталітарними режимами були фашистські режими у Німеччині та Італії, сталінізм у СРСР, маоїзм у Китаї тощо.

Іноді зміст тоталітарного політичного режиму зводять до трьох складових: 1) рекламування тоталітарного режиму як рятівника суспільства; 2) перетворення держави на всеохоплюючий і всемогутній інструмент партії з необмеженою владою; 3) встановлення загальновизнаної та обов'язкової ідеології, що виправдовує і легітимує тоталітарний режим.

Деспотизм (тиранія) відзначається необмеженою владою і свавіллям правителя, який при її здійсненні опирається лише на каральні органи і здійснює свою волю лише грубими силовими методами. Це, наприклад, східні рабовласницькі деспотії – Вавилон, Ассирія, Єгипет, Мідія та ін.

Це історичний тип режиму, який базувався на рабстві, тому у сучасних умовах він вже неможливий, оскільки принципи взаємовідносин між державою і суспільством змінилися докорінно.

Лібералізм – це перехідний тип політичного режиму. Історично він виникає як наслідок боротьби проти абсолютизму, а тому на початковому етапі характеризується співіснуванням необмеженої влади монарха та появою окремих первинних *демократичних інститутів*: наявністю представницького органу, конституції; запровадженням таких основних прав і свобод, як право приватної власності, свобода конкуренції і ринку; скасуванням привілеїв дворянства і духовенства та допущенням до участі у здійсненні державної влади вихідців із третього стану – буржуазії.

В сучасних умовах – це перехідний тип режиму від тоталітаризму до демократії. Саме такими режимами відзначається переважна більшість пострадянських держав.

7 Поняття і основні ознаки правової держави

Ідея побудови правової держави має давню історію. Вважається, що в більш-менш завершеному вигляді вона була проголошена вже такими ранньобуржуазними ідеологами, як Г. Гроцій, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Т. Джефферсон та ін., які спиралися на досвід минулого, на досягнення попередньої соціальної, політичної та правової теорії і практики, на історично сформовані та апробовані загальнолюдські цінності та гуманістичні традиції.

Узагальнення засадничих наукових уявлень про правову державу, сформульованих засновниками цієї теорії, дає підстави для висновку, що **правовою є держава, в якій:**

✓ діє система якісних законів, які висловлюють волю більшості і не суперечать поняттям про загальнолюдські цінності, закріпленим у міжнародно-правових актах. При цьому якість законів означає їх якість і за змістом, і з формально-юридичного погляду. Якість за змістом насамперед означає, що закон базується на тих морально-етичних критеріях, які існують у даному суспільстві, а отже, є справедливим. Він справді висловлює волю більшості, проте не за рахунок волі меншості, а з її урахуванням, тобто базується на загальнолюдських принципах, закріплених у міжнародно-правових актах. А з позицій цих принципів «усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах». Щодо формально-юридичної якості закону, то це означає, що закон має бути сформульований зрозуміло, чітко та однозначно, а не як «дишло, куди повернув, туди й вийшло». Щоб ні закони, ні окремі правові норми не суперечили одні одним тощо;

✓ забезпечене верховенство права в усіх сферах суспільного життя, тобто пріоритет права над державою і особою, що зумовлює взаємну відповідальність особи перед державою, а держави перед особою;

✓ втілений у життя принцип демонополізації державної влади, тобто поділу державно-владних повноважень між органами, які їх здійснюють, що має сприяти незалежності, взаємоконтролю і взаємній відповідальності цих органів;

✓ найвищим органом, що покликаний розв'язувати суперечності, які виникають із правовідносин у такій державі, є суд;

✓ у центрі соціальної дійсності є людина, непорушність її прав, свобод та законних інтересів;

✓ діє чітка система органів контролю і нагляду за дотриманням законів і підтриманням правопорядку та ефективного впливу на осіб, що його порушують.

Тільки сукупність перелічених ознак дає підстави вважати державу правовою.

Правовою є держава, в якій забезпечені права, свободи та інтереси людини і таким чином створені умови для функціонування цивільного суспільства.

А цивільним суспільством визнається такий спосіб організації суспільних відносин, за якого створені умови для реалізації прав і законних інтересів як суспільства в цілому, так і кожної особи зокрема.

Якщо у тоталітарних режимах втручання держави в усі сфери суспільного життя призводить до того, що суспільні відносини будуються переважно по вертикалі, з позицій влади – підпорядкування, то цивільне суспільство, яке базується на демократичних засадах, являє собою систему переважно горизонтальних суспільних відносин, які будуються на рівності їх учасників, особистій ініціативі, договірних засадах, особистих інтересах.

Згідно зі ст. 1 Конституції Україна є суверенною, незалежною, демократичною, соціальною та правовою державою.

В її Конституції закріплені такі основні принципи правової держави: верховенство права (ст. 8); визнання людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю, а головним обов'язком держави – утвердження і забезпечення прав і свобод людини, її відповідальність перед людиною за свою діяльність (ст. 3); гарантування права громадян на звернення до суду для захисту

конституційних прав і свобод (ст. 8); визнання народу носієм суверенітету і єдиним джерелом державної влади (ст. 5); здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову та наявність механізмів стримування владами одна одної (ст. 6); визнання і гарантування місцевого самоврядування (ст. 7); обов'язок органів державної влади та місцевого самоврядування, їх посадових осіб діяти лише на підставі й в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами (ст. 19); здійснення правосуддя виключно судами, незалежність та недоторканність суддів, підпорядкування їх тільки законам (ст. 124,126); політична, економічна та ідеологічна багатоманітність суспільного життя (ст. 5), визнання рівності перед законом і судом та рівноправності громадян, невідчужуваності та непорушності прав і свобод людини (ст. 21); гарантування іноземцям та особам без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, тих самих прав, що і громадянам України (ст. 26) тощо.

Тема 2. Основні поняття теорії права

План

- 1 Поняття і види соціальних норм.
- 2 Поняття і ознаки права.
- 3 Функції права.
- 4 Джерела (форми) права: поняття і види.
- 5 Види і загальна характеристика нормативних актів.
- 6 Система права та її структура. Поняття галузі права і правового інституту.
- 7 Система законодавства: поняття і структура.
- 8 Систематизація нормативно-правових актів. Її цілі та види.
- 9 Норми права: поняття, структура, ознаки та види.
- 10 Правові відносини: поняття, основні ознаки та види.
- 11 Суб'єкти правовідносин: поняття та види.
- 12 Поняття юридичних фактів та їх види.

1 Поняття і види соціальних норм

Соціальні норми — це правила людського співжиття, що врегульовують відносини між людьми і спрямовують їхню діяльність у спільних інтересах.

Їх відмінні ознаки:

1) соціальні норми є типовою моделлю (зразком) поведінки людини. Вони спрямовані на регулювання всіх суспільних відносин;

2) соціальні норми мають загальний характер, тобто розраховані на багаторазове застосування;

3) виконання соціальних норм забезпечується певними засобами впливу (внутрішнє переконання людини, суспільний осуд, державний примус).

Види соціальних норм:

1) **норми моралі** (етичні норми) – відносно стійкі уявлення людей про добро і зло, справедливість і несправедливість. Мораль оцінює поведінку людини за допомогою понять «хороший» і «поганий». Норми моралі, як правило, не зафіксовані документально, вони існують як моральні орієнтири у свідомості людей. Наприклад, зрозуміло, що брехати – погано;

2) **норми права** – загальнообов'язкові, формально певні, встановлені або санкціоновані державою і забезпечені його примусовою силою правила поведінки. Наприклад, норма права наказує громадянам України щорічно подавати декларацію про доходи;

3) **релігійні норми** – правила поведінки віруючих людей, які склалися на базі уявлень про Бога і про бажану йому поведінку. Ця група соціальних норм зафіксована у священних книгах християн, іудеїв, мусульман, буддистів – Біблії, Корані, Ведах, в усних переказах. Норми релігії регулюють відносини віруючих у рамках церкви чи інших релігійних організацій, порядок відправлення культових обрядів. Наприклад, до релігійних норм належать: обов'язок православного християнина дотримуватися посту, обов'язок мусульманина здійснювати п'ять разів на день молитву;

4) **норми об'єднань громадян** (корпоративні норми від лат. *corporatio* – об'єднання, співтовариство), які врегульовують відносини між їхніми членами і виступають у вигляді статутів та рішень цих організацій – товариств, партій, профспілок та ін. Вони ґрунтуються на членстві в цих організаціях, а їх специфіка полягає у тому, що вони висловлюють волю певного колективу, є обов'язковими тільки для його членів, забезпечуються передбаченими цим колективом заходами, вони не мають суперечити правовим нормам. Наприклад, статут Української державної академії залізничного транспорту;

5) **звичай і традиції** – стихійно сформовані, що передаються з покоління в покоління правила буденної поведінки. Такими, наприклад, є звичай тиснути один одному руку при зустрічі, традиція зустрічати Новий рік;

б) **естетичні норми** – відносно мінливі уявлення людей про прекрасне і потворне. Цих норм люди дотримуються часто не цілком свідомо (вибір одягу, манера поведінки).

Виконання більшості соціальних норм забезпечується недержавними засобами: громадським осудом, санкціями з боку об'єднань громадян та церкви (наприклад, виключення з партії, покаяння або відлучення від церкви). Держава забезпечує тільки норми права.

При характеристиці соціальних норм можна скористатися й іншими підставами їх класифікації. Зокрема:

✓ **залежно від обсягу їх дії** соціальні норми поділяють на норми, що поширюються на суспільство в цілому, й ті, що розраховані на окремих його членів або на окремі групи людей (колективи);

✓ **за ступенем визначеності та конкретності** норм розрізняють формально визначені норми (норми права, норми громадських організацій) і формально невизначені норми (морально-етичні, естетичні та ін.);

✓ **за способом забезпечення їх дії** соціальні норми поділяють на ті, що забезпечуються примусовою силою держави, й ті, що забезпечуються силою авторитету самих норм, силою громадської думки та заходами організаційного характеру тощо.

Основне призначення соціальних норм – бути засобом врегулювання суспільних відносин. І у цьому вони збігаються, але між ними є і ряд істотних відмінностей.

2 Поняття і ознаки права

Поняття «право» може тлумачитись дwoяко: як система норм, що врегульовують суспільні відносини, тобто *право в об'єктивному розумінні*, і як *право суб'єктивне*, тобто визначені законом повноваження конкретної особи - суб'єкта правовідносин на певні дії або цінності. Наприклад, право на працю, відпочинок, на конкретну річ. У юридичній практиці застосовуються обидва значення цього поняття, що зобов'язує чітко з'ясувати, про що йдеться у конкретному випадку.

Розрізняють і поняття «природне право» та «позитивне право». Ще римські юристи звернули увагу на те, що поняття "право" застосовується у двох значеннях. По-перше, право означає те, що завжди є справедливим і добрим, тобто природне право. А по-друге, право – це те, що є корисним для всіх або для багатьох у певній державі, яким є цивільне право.

У сучасному розумінні **під природним правом мають на увазі сукупність правил, які випливають із самої природи буття людини і відображають загальнолюдські уявлення про принципи, на яких мають базуватися взаємовідносини між людьми**, а тому є вічними та незмінними як сама природа. Наприклад, право на життя, на продовження роду, на особисту недоторканність тощо.

На думку Цицерона, «істинний закон» – це розумний, постійний і вічний природний стан, що поширюється на всіх людей і закликає їх до виконання обов'язку.

А позитивне право – це система норм, які встановлені державою, діють у конкретний час, поширюються на конкретних осіб, забезпечуються примусовою силою з боку держави і можуть змінюватись або скасовуватись за її волею.

Право – це система загальнообов'язкових, формально-визначених, встановлених і охоронюваних державою правил поведінки, що регулюють суспільні відносини і виражають міру свободи і справедливості.

Ознаки права:

1) **загальнообов'язковість**. Правові приписи адресовані всім учасникам правових відносин і обов'язкові для них;

2) **нормативність**. Право складається з правил загального характеру, розрахованих на неодноразове застосування. Право виступає як рівний масштаб і модель поведінки людей;

3) **формальна визначеність**. Правові норми, як правило, фіксуються в письмовому вигляді, вони мають чітку логічну структуру. Право встановлює певні рамки поведінки людини, однозначно формулюючи її права та обов'язки;

4) **системність**. Право являє собою цілісну систему взаємопов'язаних норм, в якій у кожній нормі є своє, строго певне місце і взаємозв'язок з іншими нормами;

5) **зв'язок з державою**. Право пов'язане з державою перш за все тим, що правові норми встановлюються або санкціонуються державою. Право охороняється державним примусом;

6) **регулятивність**. Право виступає регулятором суспільних відносин, і в цьому полягає його головна соціальна цінність;

7) **вираз міри свободи і справедливості**. Право нерідко називають математикою свободи. Дійсно, право втілює основні права та свободи людини, надає людині легальну можливість реалізувати свої інтереси, не порушуючи прав і свобод інших людей. Крім того, воно встановлює баланс між поведінкою людини та її соціальним становищем (справедливість). В цьому полягає особистісна цінність права.

3 Функції права

Функції права – це основні напрями впливу права на свідомість і поведінку суб'єктів суспільних відносин з метою розв'язання конкретних завдань.

Соціальне призначення права, а отже, і його основна функція полягає у тому, що воно є нормативним і загальнообов'язковим засобом врегулювання суспільних відносин.

Але право виконує й багато інших функцій, які можна класифікувати за різними підставами.

За сферою правового впливу серед них розрізняють:

✓ *економічну*, тобто регулювання економічних відносин і в такий спосіб забезпечення стабільного функціонування суспільства шляхом охорони існуючих форм власності та прав власників, регламентування господарських відносин та ін.;

✓ *політичну*, тобто визначення і охорона суспільного і державного ладу, регламентування суспільних, у тому числі й політичних, відносин тощо;

✓ *ідеологічну*, тобто формування суспільної свідомості шляхом правового визнання або заборони певних ідеологій;

✓ *екологічну*, тобто регламентування екологічних відносин, встановлення відповідальності за негативний вплив на навколишнє природне середовище тощо;

✓ *культурно-виховну*, тобто регламентування відносин у сфері освіти, культури, науки та ін.;

✓ *спеціально-юридичну*, що здійснюється за допомогою специфічних юридичних засобів (видання нормативних та індивідуальних правових актів).

За характером впливу на суспільні відносини розрізняють такі функції права, як:

✓ *статична* – закріплення і сприяння стабілізації існуючих суспільних відносин;

✓ *динамічна* – сприяння виникненню і розвитку нових суспільних відносин;

✓ *установча* – первинне заснування певних соціальних інститутів;

✓ *інтегративна* – системоутворюючий вплив на суспільні відносини;

✓ *охоронна* – охорона суспільних відносин від небажаних на них впливів;

✓ *запобіжна* – запобігання виникненню небажаних суспільних відносин.

Згідно з характером впливу права на свідомість і поведінку суб'єктів суспільних відносин його функції поділяють:

✓ **на нормативно-регулюючу** – регламентування поведінки суб'єктів суспільних відносин шляхом визначення їхніх прав і обов'язків, визначення юридичних фактів, що зумовлюють виникнення, зміну чи припинення правовідносин тощо;

✓ **інформаційну** – доведення до відома суб'єктів суспільних відносин змісту державної волі, втіленої у правових нормах;

✓ **комунікативну** – сприяння організації правовідносин між різними їх учасниками;

✓ **орієнтаційну** – визначення ціннісних критеріїв поведінки (що добре, а що погано, що можна, а що заборонено тощо);

✓ **виховну** – вплив на формування світогляду і правосвідомості суб'єктів суспільних відносин;

✓ **охоронну (захисну)** – охорона соціальних цінностей від посягань на них шляхом визначення як цих цінностей, так і заходів примусового впливу, що можуть бути застосовані за такі посягання.

За сферою, на яку вони поширюються, розрізняють:

✓ **загально правові**, притаманні всім галузям права;

✓ **міжгалузеві**, притаманні кільком галузям права;

✓ **галузеві**, притаманні лише одній галузі права;

✓ **правових інститутів**, притаманні лише окремим правовим інститутам;

✓ **норм права**, які властиві лише окремим правовим нормам.

На відміну від функцій держави, які можуть змінюватись, функції права є стабільними і виконуються ним постійно.

З'ясування функцій права в цілому, як і функцій кожної його галузі зокрема, має методологічне значення, оскільки вони є допоміжним критерієм розмежування системи права на галузі (поряд з предметом і методами правового регулювання). Якщо брати до уваги, що право насамперед виконує регулятивну та охоронну функції, то окремі його галузі можуть виконувати більшою мірою регулятивну, як наприклад, цивільне право, або охоронну, як наприклад, кримінальне право. Хоча кожна галузь права більшою чи меншою мірою виконує й інші функції.

З'ясування функцій кожної галузі права має важливе й практичне значення, оскільки сприяє ефективності його використання. Адже чітке уявлення про те, які завдання можуть бути розв'язані при використанні норм конкретної галузі права,

дає підстави для вирішення питання про найдоцільніше врегулювання та найефективніше розв'язання конкретного питання за допомогою саме якоїсь певної галузі.

4 Джерела (форми) права: поняття і види

Є кілька тлумачень поняття "джерела права", тому іноді розрізняють джерела права у матеріальному та джерела права у формально-юридичному значеннях.

Джерело права – матеріальні умови життя суспільства (суспільні відносини), вимоги яких закріплюються у правових нормах.

Часто виходять з того, що оскільки правові норми встановлюються уповноваженими органами від імені держави, то:

Джерело права – воля держави, яка закріплена у правових нормах.

Іноді під джерелами права розуміють механізм (технологію) створення правових норм. Як правило, таким механізмом є нормотворча діяльність уповноважених органів, яка спрямована на створення правових актів.

Однак найчастіше під джерелами права розуміють **правові акти, що містять правові норми** (джерела права у формальному розумінні). А оскільки такі акти можуть набувати різної форми, то згідно з нею розрізняють і форми права, тобто форми висловлення державно-владних велінь.

Як відомо, **джерела права** можуть набувати таких форм, як: *нормативний акт, правовий прецедент, правовий звичай і нормативний договір.*

Нормативний акт – це офіційний письмовий документ, виданий уповноваженим органом у встановленій формі, який містить правові норми, що врегульовують певну групу однорідних суспільних відносин.

Ознаками нормативного акта є те, що він:

✓ видається уповноваженими органами держави або народом шляхом референдуму;

✓ містить нові правові норми або скасовує чи змінює старі;

✓ має чітко формулювати права та обов'язки осіб, на яких він поширюється;

✓ має форму письмового акта-документа та обов'язкові реквізити: а) вид акта (закон, указ, постанова); б) найменування органу, який ухвалив акт (парламент, президент, уряд, місцевий орган влади); в) заголовок (деякі акти, наприклад розпорядження Кабінету Міністрів можуть прийматися без заголовка); г) дата ухвалення акта; д) номер акта; е) дані про посадову особу, яка підписала акт;

✓ публікується у визначених законом офіційних джерелах.

Правовий прецедент – це перше рішення суду або адміністративного органу з конкретної справи, яке стало обов'язковим правилом для розв'язання подальших аналогічних випадків (є характерним для англосаксонської системи права).

Оскільки судова практика набуває все більшого значення і в Україні, то в наукових колах обстоюється ідея про необхідність визнання за судами права не тільки на правозастосовну, а й на правотворчу діяльність, яка могла б сприяти заповненню прогалин у правовому регулюванні та усуненню суперечностей у чинному законодавстві. І такий погляд заслуговує на увагу. Адже фактично в Україні окремі рішення судів також мають нормативний характер. Зокрема, це насамперед рішення Конституційного Суду, які можуть зумовлювати наслідки загального значення і набувати нормативно-правового характеру, оскільки він, здійснюючи офіційне тлумачення закону, іноді не лише часто скасовує окремі його положення, а й встановлює нові нормативні розпорядження. Таким чином, Конституційний Суд фактично є суб'єктом законодавчої діяльності.

Подібні функції виконує й Пленум Верховного Суду, оскільки його постанови кваліфікуються не просто як коментарі до закону, а як коментарі, які мають нормативний характер. А у випадках висловлення позиції з конкретної справи його постанова набуває своєрідного судового прецеденту. Це дає підстави для висновку, що в Україні де-факто правовий прецедент існує й лише не визнаний офіційно.

Правовий звичай – це звичай, який у практиці суспільних відносин існував як неписане правило незалежно від волі держави, а іноді всупереч їй, але з часом був санкціонований (узаконений) державою і став офіційним правилом.

Нормативний договір – це договір, у якому висловлена узгоджена воля кількох суб'єктів правовідносин, що врегульовує відносини між ними, а іноді стає обов'язковою й для інших суб'єктів цих відносин.

Наприклад, Конституційний договір між Президентом України і Верховною Радою України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» від 8 червня 1995 року; колективний договір у трудових правовідносинах; міжнародний договір, зокрема, Федеративний договір Російської Федерації 1992 року тощо.

Іноді, особливо у міжнародному праві, формою права визнають і **правову доктрину**, змістом якої є *правові ідеї чи принципи, розроблені вченими з метою удосконалення правового регулювання суспільних відносин і визнані державою як обов'язкові*.

5 Види і загальна характеристика нормативних актів

За юридичною чинністю, тобто місцем в ієрархії правових актів, серед них розрізняють закони та підзаконні акти.

Закони – це прийняті у визначеному конституцією порядку акти органу законодавчої влади або прийняті шляхом референдуму, що врегульовують найважливіші суспільні відносини і мають вищу юридичну силу щодо інших правових актів.

Ознаками закону є те, що він:

- ✓ є актом органу законодавчої влади або всього народу (прийнятий шляхом референдуму);
- ✓ не потребує затвердження іншим державним органом;
- ✓ може мати як нормативний, так і індивідуальний характер;
- ✓ є незаперечним, а тому його змінити або скасувати може лише той орган, який його прийняв, і лише шляхом прийняття нового закону;

✓ врегульовує лише найважливіші аспекти суспільних відносин;

✓ має вищу юридичну силу щодо інших правових актів і має пріоритет перед ними;

✓ усі інші правові акти є підзаконними, а тому не повинні містити положень, які суперечили б закону, та врегульовувати відносини, які мають бути врегульовані законом;

✓ для законів установлений особливий порядок їх прийняття та введення в дію.

Серед законів розрізняють: **основний закон держави – Конституцію, конституційні закони та звичайні закони.**

Слово «конституція» (лат. *Constitutio* – організація, устрій, настанова) у різні часи використовувалося у різних значеннях. Так, у Стародавньому Римі конституціями називали окремі акти імператора. В епоху Середньовіччя – акти, в яких закріплювались привілеї та вільності феодалів, наприклад Велика хартія вільностей 1215 року в Англії. І лише у новітній історії воно набуло сучасного значення.

Конституція – це основний закон держави, який закріплює державний і суспільний лад, особливості взаємовідносин особи і держави, організації та здійснення державної влади, визначає основні державно-правові інститути, порядок їхньої організації та їх компетенцію і таким чином встановлює принципи регулювання суспільних відносин.

Особливістю Конституції як правового акта є те, що вона:

✓ є політико-правовим документом установчого (засновницького) характеру, яким визначені найважливіші державно-правові інститути;

✓ визначає принципи взаємовідносин суспільства і держави та держави і окремих соціальних груп;

✓ поширюється на всю територію держави;

✓ закріплює правовий статус особи і цим визначає принципи взаємовідносин особи і держави;

✓ це закон, що визначає принципи регулювання суспільних відносин і є юридичною базою для інших галузей права та основою правової системи в цілому;

✓ має перспективний характер, тобто поєднує закріплення існуючих суспільних відносин з програмними положеннями, чим визначає перспективи розвитку суспільства і держави. Іншими словами вона визначає не тільки те, «як є насправді», а й те, «як має бути» в майбутньому;

✓ має найвищу юридичну силу, тобто пріоритет перед іншими правовими актами, а тому жоден інший правовий акт не повинен суперечити її положенням;

✓ відзначається підвищеною стабільністю, а тому для неї встановлено особливий порядок її прийняття та внесення змін і доповнень до неї.

Розрізняють такі конституції:

✓ **за формою** – *писані*, тобто ті, що офіційно прийняті і являють собою один політико-правовий документ (моноконституційний акт), і *неписані*, тобто ті, що являють собою сукупність некодифікованих конституційних законів, як у Великій Британії, Іспанії, Фінляндії тощо. За цією ознакою іноді розрізняють кодифіковані і некодифіковані конституції;

✓ **за процедурою** внесення змін і доповнень – *жорсткі*, процедура внесення змін і доповнень до яких ускладнена і здійснюється, наприклад, лише шляхом референдуму, і *гнучкі*, процедура внесення змін і доповнень до яких спрощена, тобто здійснюється парламентом у тому ж порядку, в якому приймаються звичайні закони;

✓ **за часом дії** – *постійні і тимчасові* та ін.

Конституційні закони доповнюють, змінюють або замінюють конституцію. Вони, як і конституція, врегульовують найважливіші відносини, що складаються у процесі організації та здійснення державної влади. Прикладом такого закону є Конституційний договір між Верховною Радою та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України».

Конституційні закони від інших законів відрізняються:

✓ метою, якою є зміна, заміна або доповнення конституції;

- ✓ юридичною чинністю порівняно з іншими законами, яка у них найвища, як і у конституції;
- ✓ предметом регулювання, яким є конституційні відносини;
- ✓ особливою процедурою їх ухвалення. Як правило, вони, як і конституція, ухвалюються кваліфікованою більшістю голосів (в Україні – дві третини конституційного складу Верховної Ради, у Росії – три четвертих).

Звичайні закони врегульовують усі інші (крім конституційно-правових) суспільні відносини – цивільно-правові, трудові, сімейні, кримінально-правові та ін.

На основі й на виконання законів різними органами державної влади видаються **підзаконні акти**.

Підзаконний акт – це нормативний акт, який деталізує і розвиває положення, які закріплені у законах, та визначає процедуру їх реалізації.

Особливостями підзаконних актів є те, що вони:

- ✓ видаються на основі й на виконання законів;
- ✓ можуть видаватися різними державними органами;
- ✓ деталізують і розвивають положення, які закріплені у законах та визначають процедуру їх реалізації;
- ✓ не повинні містити положень, які суперечили б тим, що закріплені у законах;
- ✓ не повинні врегульовувати тих відносин, які мають бути врегульовані законом.

Підзаконні акти можуть набувати форм:

- ✓ постанов парламенту;
- ✓ указів і розпоряджень Президента;
- ✓ постанов і розпоряджень уряду (Кабінету Міністрів);
- ✓ наказів, статутів, положень та інструкцій міністерств і відомств (міністрів та керівників відомств), які часто називають відомчими правовими актами;
- ✓ розпоряджень голів та наказів керівників підрозділів місцевих державних адміністрацій;
- ✓ рішень місцевих рад та їх виконкомів;
- ✓ розпоряджень місцевих голів та голів районних і обласних рад.

За юридичною природою і призначенням правові акти можуть бути **нормативними** та **індивідуальними**.

На відміну від нормативного акта, який врегульовує певну групу однорідних суспільних відносин і має загальний характер, оскільки є актом багаторазового застосування, індивідуальний правовий акт стосується лише конкретного випадку правовідносин і за своєю сутністю, як правило, є актом (способом) застосування нормативного акта.

Якщо нормативний акт звернений до невизначеного кола випадків та осіб, то індивідуальний акт стосується лише конкретного випадку або конкретної особи чи групи осіб.

Поява індивідуально-правового акта є юридичним фактом, який зумовлює для конкретних осіб певні юридичні наслідки, тобто виникнення, зміну або припинення правовідносин.

Індивідуальний правовий акт – це індивідуальний правовий припис, що виступає засобом реалізації нормативних актів уповноваженими органами у конкретних випадках правовідносин.

Індивідуальні правові акти є правозастосовними актами. Прикладами таких актів є рішення і вирокі суду (але лише у романо-германській системі права, оскільки в англосаксонській системі права вирокі суду можуть бути й нормативними актами – правовим прецедентом), акти помилування, накази про зарахування або звільнення з роботи, рішення про нагородження конкретної особи тощо.

Залежно від підстав виникнення індивідуальні правові акти поділяють на *виконавчо-розпорядчі* та *правоохоронні*.

Зокрема, **виконавчо-розпорядчі акти** мають на меті реалізацію правових приписів, спрямованих на правомірну поведінку суб'єктів правовідносин, наприклад, наказ про зарахування до вищого закладу освіти, указ про присвоєння почесного звання.

А **правоохоронні акти** спрямовані на охорону існуючого правопорядку. Тому вони видаються або з метою запобігання правопорушенням, або у зв'язку з їх скоєнням, наприклад, вирок чи рішення суду з конкретної справи, постанова слідчого про

обрання запобіжного заходу до підозрюваного, рішення про накладення адміністративного стягнення тощо.

Як правило, у структурі індивідуального правового акта розрізняють вступну, констатуючу, мотивувальну та резолютивну частини. У **вступній частині** зазначається назва акта, хто, коли, де і з приводу чого його видав. У **констатуючій** – викладаються обставини справи та надається їхнє обґрунтування. У **мотивувальній** – відбувається кваліфікація діяння згідно з нормативним актом, яким врегульовано ці відносини, та обґрунтовується рішення, яке з нього випливає. У **резолютивній** – викладається рішення, прийняте по суті справи. Хоча окремі індивідуальні правові акти можуть являти собою лише резолютивну частину такого акта, наприклад, резолюція керівника про задоволення клопотання певної особи.

При характеристиці індивідуальних правових актів їх класифікують за різними підставами, зокрема:

✓ **за суб'єктами**, які займаються правозастосовною діяльністю і уповноважені видавати такі акти, розрізняють акти органів законодавчої, виконавчої та судової влади, органів місцевого самоврядування, контрольно-наглядових органів, адміністрації підприємств та установ тощо;

✓ **за способом організації суспільних відносин**, які підлягають регулюванню, – регулятивні та охоронні акти;

✓ **за формою** – усні (вербальні), письмові (літеральні) та конклюдентні (вчинені поведінкою) акти тощо.

Традиційно вважається, що індивідуальними правовими актами є лише підзаконні акти, але ними можуть бути й закони. Наприклад, закон про ратифікацію міжнародного договору також є індивідуальним правовим актом, оскільки стосується лише цього договору.

6 Система права та її структура. Поняття галузі права і правового інституту

Однією з найважливіших властивостей права є його системність, тобто розподіл права на окремі структурні елементи, узгоджені та взаємопов'язані. Системна побудова права має

важливе значення, оскільки дає змогу більш повно і точно розтлумачити окремо взятую норму права і правильно застосувати її на практиці.

Система права - це внутрішня структура діючого права, що складається з галузей, інститутів і норм права.

Центральною ланкою системи права є галузь права.

Галузь права – це система правових норм, які властивими їм методами врегульовують відносини у певній сфері суспільного життя.

В основі поділу права на галузі та інститути лежать два критерії: предмет і метод правового регулювання.

Кожна галузь має свій набір принципів і загальних положень, специфічних засобів і прийомів правового регулювання.

Предмет правового регулювання – це сфера громадських відносин, яку регулює дана галузь, це те, що підлягає регулюванню. Наприклад, галузь цивільного права України регулює майнові та особисті немайнові відносини громадян і юридичних осіб.

Предмет правового регулювання унікальний для кожної галузі права.

Метод правового регулювання – це прийоми і способи впливу права на суспільні відносини та їх учасників, це те, як право впливає на них.

При характеристиці методів правового регулювання їх класифікують за різними підставами.

За змістом правового впливу на суб'єктів правовідносин серед методів правового регулювання розрізняють:

✓ **зобов'язання**, тобто покладання на осіб обов'язку діяти певним чином;

✓ **дозвіл**, тобто надання особам права на певні дії або на утримання від певних дій;

✓ **уповноважування**, тобто надання конкретним особам права на владно-розпорядчі дії щодо інших осіб;

✓ **заборону**, тобто покладання на осіб обов'язку утримуватись від певних дій;

✓ **обмеження**, тобто заборону вчиняти окремі дії;

✓ **рекомендації**, тобто пропозиції діяти певним, як правило, найдоцільнішим чином;

✓ **встановлення**, тобто визначення мети, завдань та принципів діяльності;

✓ **заохочення**, тобто моральне або матеріальне стимулювання особи до певних дій;

✓ **примус**, тобто вольовий вплив на свідомість і поведінку суб'єктів правовідносин з метою змусити їх діяти певним чином або утримуватись від певних дій.

Основні методи правового регулювання:

1) **імперативний метод** – це метод безумовних владних приписів, який встановлює, як правило, обов'язки і заборони. Він використовується головним чином у кримінальному, адміністративному та деяких інших галузях права. Імперативні норми права не можуть бути змінені за домовленістю між учасниками правових відносин;

2) **диспозитивний (автономний) метод** являє собою передбачену нормами права можливість суб'єктів правовідносин обрати один із запропонованих цими нормами способів дій. Цей метод більшою мірою притаманний цивільному, комерційному праву і тощо;

3) **метод заохочень (стимулів)** властивий, в основному, трудовому праву, де діють пільгові системи, спрямовані на стимулювання моральної та матеріальної зацікавленості працівників;

4) **метод обмежень** передбачає встановлення заборон і покарань за порушення заборон, що властиво адміністративному і кримінальному праву;

5) **метод координації** типовий для процесуальних галузей права, де позивач і відповідач, інші учасники судового розгляду перебувають в однаковому процесуальному становищі один перед одним, законом і судом, їхні відносини характеризуються самотійністю. Цей метод характерний також для цивільного та сімейного права: учасники громадянського договору не

підпорядковані одне одному, подружжя має рівні права і обов'язки;

б) **метод субординації** (та власного наказу) *припускає нерівність учасників правових відносин, підпорядкованість одного з них іншому*. Він, зокрема, характерний для адміністративного права.

Галузь права, у свою чергу, являє собою підсистему, що складається з інститутів права.

Правовий інститут – це група правових норм у межах конкретної галузі права, що врегульовує певну групу якісно однорідних суспільних відносин у межах певного їх виду.

Наприклад, галузь цивільного права України включає такі інститути, як інститут права власності, інститут авторського права, інститут зобов'язального права, інститут спадкування та ін.

Інститут права складається з норм права, які є первинними елементами, осередками системи права.

Саме тому іноді поняття «система права» визначають як систему чинних правових норм конкретної держави.

Структура правової системи – це внутрішня організація чинних правових норм держави, яка передбачає наявність та певний взаємозв'язок її складових: галузей права, правових інститутів та конкретних правових норм.

7 Система законодавства: поняття і структура

Система законодавства — це система всіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів даної держави.

Структура системи законодавства — це комплекс взаємопов'язаних і взаємодіючих чинних нормативно-правових приписів, що вміщені в нормативно-правових актах, який виражається в їхній єдності й узгодженості, а також у розподілі за галузями, інститутами та іншими групами законодавства.

Розрізняють **вертикальну** (ієрархічну) та **горизонтальну** (галузеву) структуру законодавства.

Ієрархія в широкому сенсі слова означає порядок підпорядкування нижчих форм вищим. При вертикальній структурі законодавства нормативно-правові акти розташовані в певному ієрархічному порядку залежно від юридичної сили (значимості). На вершині законодавчої піраміди є конституція і / або конституційні закони, яким мають відповідати всі нормативно-правові акти держави. Щаблем нижче в ієрархії законів розташовані звичайні (поточні) закони. В систему законодавства держави включаються також міжнародні договори, ратифіковані парламентом. Нижче розташовані підзаконні акти.

Міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України, можуть мати як конституційний, так і звичайний характер. Наприклад, Європейська конвенція захисту прав людини і свобод, безсумнівно, має конституційний «ранг», а Договір України та Литовської Республіки про соціальне забезпечення – статус звичайного закону.

Закони та підзаконні акти мають свою внутрішню структуру: закон – преамбулу (вступ), розділи (глави), статті; підзаконний акт – розділи і пункти.

Крім такої – ієрархічної, вертикальної будови, система законодавства ділиться також за **галузевою** ознакою (по горизонталі): на конституційне, адміністративне, цивільне, цивільно-процесуальне, сімейне, трудове, кримінальне, кримінально-процесуальне та інше законодавство.

Система законодавства і система права представляють дві сторони, два аспекти однієї і тієї ж сутності – права. Система права включає, крім нормативно-правових актів, інші джерела права (правові звичаї, юридичні прецеденти, нормативні договори).

8 Систематизація нормативно-правових актів. Її цілі та види

Потребу постійно займатися питаннями систематизації правових актів зумовлює саме життя.

Слово «систематизація» (грецьк. *sistema* – ціле, складене з частин) означає розташування у певному порядку, у певній послідовності.

Отже, у загальнонауковому розумінні:

Систематизація – це діяльність, спрямована на розташування окремих елементів у певному порядку та об'єднання їх в одне ціле, тобто зовнішня обробка певного матеріалу.

Систематизація правових актів – це впорядкування і вдосконалення правових актів та приведення їх до певної, внутрішньо узгодженої системи.

Систематизація правових актів здійснюється у формах **консолідації, інкорпорації, кодифікації та зводу законів.**

Слово «консолідація» (лат. *com (cum)* – разом та *solido* – об'єдную, зрощую, а у пізньолат. варіанті – *consolidatio*) означає об'єднання, згуртування. Тому консолідація має місце тоді, коли окремі об'єкти об'єднуються у щось єдине ціле. А консолідація правових актів означає їх об'єднання, тобто таку зовнішню обробку, яка полягає у розташуванні їх у певному порядку – хронологічному, за галузями права, за окремими питаннями тощо.

Консолідація – це зовнішня обробка нормативного матеріалу – розташування його за галузями права, у хронологічному порядку або за іншими формальними ознаками.

Наслідком цієї роботи є видання збірників нормативних актів з окремих галузей права, з окремих питань тощо, а така робота може мати як офіційний, так і неофіційний характер.

Слово «інкорпорація» (лат. *in* – в, *corpus* – тіло та *facio* – роблю, а у пізньолат. варіанті – *in-corporatio, onis*) означає включення до складу чогось і має місце тоді, коли є основний об'єкт і до нього долучається ще якийсь додатковий.

Отже, поняття «інкорпорація» також являє собою обробку правових актів, але її суть полягає у внесенні до правових актів поточних офіційних змін і доповнень. При цьому мається на увазі як офіційне внесення змін і доповнень до правових актів, що є правотворчою діяльністю і здійснюється лише тим уповноваженим органом, який видав цей акт, так і технічне включення цих змін і доповнень до первинного тексту правового акта, що дає можливість узгодити цей текст з усіма подальшими змінами і доповненнями, які до нього вносились, вилучити всі скасовані норми та внести нові.

Інкорпорація – це внесення поточних змін і доповнень до чинних правових актів у межах конкретного нормативного акта.

Слово «кодіфікація» (лат. *codex* – зібрання законів та *facio* – роблю) означає створення нового систематизованого правового акта що врегульовує певну групу однорідних суспільних відносин. Під час кодифікації не обмежуються лише зовнішньою обробкою нормативного матеріалу, розташуванням його у певному порядку, а й переглядають усі наявні в конкретній галузі права норми, вилучають застарілі, розробляють нові, заповнюють прогалини у правовому регулюванні конкретних груп відносин, усувають розбіжності та суперечності між окремими нормами і об'єднують усі правові норми, що діють у конкретній галузі права в одному комплексному нормативному акті – кодексі (статуті, положенні).

Кодифікація являє собою законодавчий процес, метою якого є не тільки, і навіть не стільки зовнішня обробка нормативного матеріалу, скільки внутрішня його обробка, оскільки кодекс і за формою, і за змістом є новим правовим актом, що замінює всі ті, які раніше врегульовували певну групу суспільних відносин.

Кодифікація – це такий спосіб систематизації, який полягає у зведенні окремих правових актів, що врегульовують відносини у певній сфері суспільного життя, в один комплексний нормативний акт – кодекс, статут тощо.

Звід законів – це багатотомне видання чинних нормативних актів конкретної держави (і кодифікованих, і некодифікованих), у якому кожен том присвячений певній галузі права.

При аналізі проблем систематизації правових актів, як правило, безпідставно не згадується поняття «імплементация» (англ. *implementation*). Адже така діяльність являє собою трансформацію міжнародно-правових норм у національне законодавство і за своєю суттю є різновидом інкорпорації.

Крім перелічених традиційних способів систематизації, на сучасному етапі дедалі більшого поширення набуває якісно новий вид систематизації правових актів з використанням комп'ютерних технологій. Наприклад, у вигляді офіційного банку правових даних за принципом Інтернету або публікації правових даних (зводу законів) на компакт-дисках.

9 Норми права: поняття, структура, ознаки та види

Правова норма – це певне правило поведінки, яке:

- ✓ встановлюється державою і виражає її волю;
- ✓ має публічний характер, тобто є офіційним правилом поведінки, яке встановлюється або всім народом, або відповідною громадою, або уповноваженими державними органами;
 - ✓ встановлюється і доводиться до відома суб'єктів, на яких воно поширюється, згідно з визначеною законом процедурою;
 - ✓ має регулятивний характер, тобто встановлює певні правила і таким чином визначає зразки (еталони, моделі, стандарти) поведінки суб'єктів суспільних відносин;
 - ✓ є загальним, тобто не має конкретного, чітко визначеного адресата, а поширюється на всіх суб'єктів правовідносин;
 - ✓ є обов'язковим для виконання всіма суб'єктами права;
 - ✓ є формально визначеним, тобто таким, що чітко формулює висловлене у ньому правило;
 - ✓ закріплене у правовому акті (законі, підзаконному акті);
 - ✓ забезпечується заходами державного впливу: виховного, заохочувального, примусового, карального тощо;

✓ охороняється державою, а тому його порушення зумовлює особливі наслідки – правові санкції.

Як правило, незнання правової норми не звільняє від відповідальності за її порушення.

Правова норма – це загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, що встановлюється і охороняється державою.

Хоча правова норма є первинним і неподільним елементом правової системи, вона відзначається наявністю власних складових та певним порядком їх взаємозв'язку, які визначають її структуру.

Структура правової норми – це її внутрішня конструкція, що передбачає наявність і певний взаємозв'язок її складових.

Як правило, правова норма складається з трьох елементів: гіпотези, диспозиції та санкції, які можуть бути абсолютно визначеними, відносно визначеними та альтернативними.

Гіпотеза (припущення) – це умови, в яких діє конкретне правило і за наявності яких воно має виконуватись.

Такими умовами можуть бути час, місце, коло суб'єктів, певні обставини тощо, а тому при характеристиці гіпотези слід відповісти на запитання: де? коли? хто? в яких випадках? за яких умов?

В абсолютно визначеній гіпотезі дається вичерпний перелік обставин, за наявності або відсутності яких діє певне правило, у відносно визначеній такого переліку немає, а в альтернативній – дія норми пов'язана з однією або кількома обставинами.

Диспозиція (лат. *dispositio* – розпорядження, настанова) – це саме правило поведінки (права або обов'язки учасників правовідносин), тобто це вказівка на те, якою має бути поведінка визначених гіпотезою суб'єктів, за наявності умов, передбачених нею.

Абсолютно визначена диспозиція чітко визначає права і обов'язки, відносно визначена – не містить чіткого їх переліку, а альтернативна – вказує на кілька можливих варіантів дій.

Санкція – це, з одного боку, примусові заходи або інші несприятливі наслідки особистого, майнового або іншого характеру, які держава може застосувати за порушення певної правової норми, а з іншого – заохочувальні заходи: премії, підвищення в посаді тощо (заохочувальні санкції), які держава може застосовувати за належне виконання правових норм.

Серед санкцій розрізняють: **абсолютно визначені**, які точно визначають вид і міру відповідальності, наприклад, розмір штрафу; **відносно визначені**, які визначають лише вищу і нижчу межу покарання, наприклад від 7 до 15 років; та **альтернативні**, які вказують на можливість застосування одного з перелічених заходів впливу, «або.., або» тощо.

Санкції класифікують й за інших підстав:

✓ залежно від **змісту заходів** впливу, які вони передбачають, розрізняють кримінально-правові, цивільно-правові, адміністративно-правові, дисциплінарні та ін.;

✓ залежно від **характеру** впливу на порушника – каральні (штрафні), відновлювальні, компенсаційні, заохочувальні, запобіжні (превентивні) тощо.

Логічну схему структури правової норми можна висловити так: **«якщо..., то..., а інакше ...»**. Наприклад, якщо введено комендантську годину (гіпотеза), то без спеціальної перепустки забороняється у нічний час (з 22-ї до 6-ї години) перебувати на вулицях (диспозиція), **а інакше...** (санкція).

Слід зауважити, що поняття «норма права» («правова норма») і «стаття нормативного акта» (як і система права та система законодавства) не тотожні, оскільки **правова норма** – це *теоретична конструкція*, тобто – поняття, а **стаття нормативного акта** – це *форма і спосіб її практичного викладу*. Саме тому правова норма може бути викладена як в одній, так і в різних статтях нормативного акта або навіть у різних правових актах. Водночас іноді у статті закону може бути викладено кілька правових норм.

А залежно від того, як окремі елементи правової норми викладені у статтях нормативного акта, розрізняють прямий, відсильний та бланкетний способи їх викладу.

За прямого способу викладу всі елементи правової норми (гіпотеза, диспозиція і санкція) сформульовані в одній статті нормативного акта.

За відсильного способу викладу одні елементи правової норми викладені в одній статті, а інші – в інших статтях цього ж нормативного акта, до яких і відсилає ця стаття.

За бланкетного способу викладу одні елементи правової норми (як правило, гіпотеза і санкція), викладені у статті одного, а інші (як правило, диспозиція) – у статтях іншого нормативного акта.

Перелічені три елементи має переважна більшість правових норм, але з цього правила є винятки, оскільки існують різні види правових норм. Зокрема відомі, наприклад, *норми-дефініції (визначення), норми-принципи, норми-переліки* тощо, які мають специфічну конструкцію. Прикладом цього можуть бути й норми Конституції, які не містять санкції.

Багатогранний характер правових норм дає підстави для їх класифікації за різними ознаками.

Так, залежно від виду суспільних відносин, що врегульовуються конкретними нормами, а отже, від галузі права, до якої вони належать, правові норми поділяють на *норми конституційного, адміністративного, цивільного, господарського, трудового, кримінального, сімейного та інших галузей права.*

Згідно з характером правового акта, до якого норми належать, розрізняють *норми законів і норми підзаконних актів.*

Залежно від суб'єктів правотворчості розрізняють *норми органу законодавчої влади, глави держави, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування* тощо.

Залежно від суб'єктів, на яких поширюються правові норми, розрізняють *загальні*, що поширюються на все населення, *спеціальні*, що поширюються на певне коло суб'єктів, та *індивідуальні*, що стосуються конкретних осіб.

Відповідно до змісту функцій, що виконуються нормами, розрізняють регулятивні, охоронні та спеціалізовані норми.

Регулятивні норми визначають порядок відносин між їх учасниками шляхом встановлення їхніх прав і обов'язків.

Охоронні норми визначають цінності, що взяті під охорону державою і передбачають заходи примусового впливу, які мають бути застосовані до осіб, що посягають на ці цінності.

Спеціалізовані норми забезпечують дію регулятивних і охоронних норм. Вони не є самостійною нормативною основою для виникнення правовідносин, а являють собою узагальнені правові положення. Наприклад, норми дефініції (визначення), норми-принципи тощо.

У свою чергу, **залежно від характеру правил**, які встановлюються цими нормами, а отже, й характеру впливу на адресата регулятивні норми поділяють на зобов'язуючі, забороняючі, уповноважуючі та дозволяючі. Зокрема:

✓ **зобов'язуючі** норми накладають на суб'єктів правовідносин обов'язок діяти згідно з визначеними у них правилами;

✓ **забороняючі** норми зобов'язують утримуватись від заборонених ними дій;

✓ **уповноважуючі** – надають право суб'єктам права вчиняти визначені у них дії, наприклад, застосувати заходи примусу;

✓ **дозволяючі** норми надають право діяти певним чином або утримуватись від певних дій, наприклад, укладати договори, оскаржувати дії посадових осіб.

Залежно від категоричності вимог, які закріплені у правових нормах, розрізняють імперативні, диспозитивні та рекомендаційні норми. Зокрема:

✓ **імперативні** норми зобов'язують безумовно додержуватись встановлених у них правил, невиконання яких зумовлює правові наслідки. Наприклад, недодержання вимоги нотаріального посвідчення договору, коли згідно з законом це є обов'язковим, зумовлює його недійсність; скоєння злочину зумовлює кримінальну відповідальність тощо;

✓ **диспозитивні** норми допускають варіанти у поведінці учасників правовідносин. Наприклад, якщо норма допускає і усну, і письмову форми договору, то яку з них обрати у конкретному випадку, можуть визначати самі його учасники;

✓ **рекомендаційні** норми не є обов'язковими для виконання, але вони орієнтують учасників правовідносин на найдоцільніший варіант поведінки, а тому порушення таких норм правових наслідків не зумовлює.

Залежно від характеру правовідносин, що врегульовуються правовими нормами, розрізняють норми *матеріального* і норми *процесуального права*.

Матеріально-правові норми визначають права і обов'язки учасників правовідносин. Це, наприклад, норми цивільного, кримінального, трудового права тощо.

Процесуальні норми визначають порядок (процедуру) реалізації прав і обов'язків, встановлених матеріально-правовими нормами. Наприклад, порядок досудового слідства і судового розгляду кримінальних справ визначений нормами кримінально-процесуального права, порядок розгляду цивільних справ – нормами цивільно-процесуального права і т. д.

Наведений перелік видів правових норм не є вичерпним, їх класифікацію можна продовжити й за іншими ознаками. Наприклад, за **обсягом чинності**, що передбачається їх гіпотезою, правові норми поділяють на *загальні, тимчасові, місцеві, спеціальні* та *надзвичайні*. Залежно від черговості їх виникнення розрізняють *первинні* і *похідні* норми тощо.

10 Правові відносини: поняття, основні ознаки та види

Суспільні відносини можна класифікувати за різними підставами, у тому числі й залежно від того, яким видом соціальних норм вони врегульовані. Тому особливе місце в системі суспільних відносин належить правовідносинам.

Правовідносини – це аспекти суспільних відносин, які врегульовані правовими нормами і учасники яких є носіями прав і обов'язків, визначених цими нормами.

У найзагальніших рисах особливістю правовідносин є те, що вони виникають, здійснюються, змінюються і припиняються лише на основі і згідно з приписами правових норм. А це означає, що саме правовими нормами визначено, хто може бути учасником цих відносин, підстави й умови їх виникнення, з приводу яких об'єктів вони можуть відбуватися, який порядок їх здійснення тощо.

Крім того, характеризуючи правовідносини, як правило, підкреслюють, що вони:

- ✓ є різновидом суспільних відносин;
- ✓ є результатом свідомої та цілеспрямованої поведінки людей (божевільні та живі істоти тваринного світу не можуть бути суб'єктами правовідносин, вони можуть бути лише їх об'єктами);
- ✓ є вольовими відносинами, оскільки у них виявляється як воля держави, яка їх врегульовує, так і воля їхніх учасників, які реалізують у них свої інтереси;
- ✓ підставами їх виникнення, зміни і припинення є правові норми та юридичні факти;
- ✓ як правило, мають двосторонній характер і є виявом взаємозв'язку між їхніми учасниками, який виявляється через взаємні права та обов'язки, повноваження та відповідальність;
- ✓ охороняються державою та забезпечуються заходами державного впливу.

Структура правовідносин - це їхня внутрішня організація, яка передбачає наявність та певний взаємозв'язок їх складових (елементів).

У структурі правовідносин розрізняють такі елементи, як: їх суб'єкти, тобто учасники правовідносин, зміст, тобто суть правовідносин та об'єкти правовідносин, тобто ті соціальні цінності, з приводу яких їх учасники і вступають у ці відносини. Сукупність цих елементів охоплюється поняттям "склад правовідносин".

Правовідносини класифікують за такими підставами.

Залежно від виду суспільних відносин, у сфері яких вони здійснюються, а отже, й галузей права, нормами яких вони врегульовані, розрізняють **конституційні, фінансові, адміністративні, цивільні, сімейні, трудові** та інші правовідносини.

Залежно від характеру об'єктів, з приводу яких вони відбуваються, виділяють **майнові** та **немайнові** відносини.

Залежно від суб'єктів, які є їх учасниками, розрізняють **відносини між фізичними і відносини між юридичними особами**, а також змішані, тобто **відносини фізичних осіб з юридичними і навпаки**.

Залежно від кількості суб'єктів, які беруть у них участь, розрізняють *прості* та *складні* правовідносини.

Залежно від ступеня визначеності кола суб'єктів, які виступають сторонами у правовідносинах, розрізняють *абсолютні* та *відносні* правовідносини.

В **абсолютних правовідносинах** точно визначені учасники лише однієї сторони – носії суб'єктивних прав, а всі інші учасники цих відносин, коло яких не визначене, зобов'язані утримуватися від порушення їх законних прав та інтересів.

У **відносних правовідносинах** точно визначені всі їх учасники, як ті, що наділені конкретними правами, так і ті, що наділені конкретними обов'язками. Такими правовідносинами є будь-яке цивільне зобов'язання, що виникає із договорів.

Залежно від підстав їх виникнення розрізняють *договірні* та *позадоговірні* (наприклад, деліктні та управлінські) правовідносини.

За тривалістю часу, протягом якого вони відбуваються, розрізняють *правовідносини, що тривають, короткочасні* та *одноактні* правовідносини.

Залежно від функціонального призначення розрізняють *регулятивні* та *охоронні* правовідносини.

Залежно від характеру обов'язків розрізняють правовідносини *активного* та *пасивного* типу. Правовідносини активного типу зобов'язують здійснити певні дії на користь іншої сторони. А правовідносини пасивного типу зобов'язують утриматися від небажаних для іншої сторони дій.

Залежно від характеру правових норм, на основі яких вони виникають, а відповідно й субординації у правовому регулюванні розрізняють *матеріально-правові* правовідносини, тобто такі, що виникають на основі норм матеріального права, та *процесуально-правові*, що виникають на основі норм процесуального права і є похідними від матеріально-правових норм, наприклад, кримінально-процесуальні, цивільно-процесуальні, господарсько-процесуальні тощо.

Залежно від особливостей розподілу прав і обов'язків між їх суб'єктами розрізняють *односторонні* – кожна із сторін у яких має або лише права, або лише обов'язки (договір дарування, договір позички), і *дво-* та *багатосторонні* – кожна із сторін у яких має як права, так і обов'язки (договір купівлі-продажу, майнового найму, підяду тощо).

Правовідносини є основним засобом реалізації права.

11 Суб'єкти правовідносин: поняття та види

Суб'єкти правовідносин – це їхні учасники. Ними є особи, серед яких насамперед розрізняють фізичних і юридичних осіб.

Фізичні особи – це люди, але у правовідносинах залежно від їхнього правового статусу серед фізичних осіб розрізняють громадян, іноземців та осіб без громадянства.

Юридичні особи – це організації, підприємства, товариства і установи, які створені у визначеному законом порядку і можуть бути самостійними учасниками правовідносин.

Розрізняють також *індивідуальних* і *колективних* суб'єктів правовідносин.

Зокрема, індивідуальними суб'єктами правовідносин є окремі фізичні особи – громадяни, іноземці та особи без громадянства.

А серед колективних суб'єктів правовідносин розрізняють:

✓ державні утворення: а) державу в цілому; б) державні органи та установи; в) адміністративні одиниці; г) державні підприємства і господарські організації та їх об'єднання;

✓ недержавні утворення: а) соціальні спільноти – народи, нації, національні меншини, територіальні громади; б) трудові колективи; в) об'єднання громадян – політичні партії, громадські та релігійні організації; г) приватні юридичні особи та ін.

При характеристиці суб'єктів правовідносин слід розрізняти поняття «суб'єкти» (учасники) правовідносин та «сторони» у правовідносинах, оскільки стороною у правовідносинах може бути кілька суб'єктів.

Таким чином, **сторонами у правовідносинах є не всі їхні учасники, а лише ті, права і обов'язки яких є змістом зобов'язальних правовідносин.**

Іноді учасниками правовідносин можуть бути й **треті особи**, які вступають у відносини, що виникли поза їх волею та між іншими особами, з метою захисту власних прав та інтересів, що впливають з цих відносин.

Традиційно вважається, що особливістю правового статусу суб'єктів правовідносин є наявність у них **правосуб'єктності**, яка включає їхню **правоздатність** та **дієздатність**. А при притягненні особи до юридичної відповідальності розрізняють й **деліктоздатність** та **осудність**.

Правосуб'єктність осіб – це передбачена нормами права здатність бути учасниками правовідносин.

Іноді розрізняють **загальну** – яка поширюється на всіх осіб, **спеціальну** – яка поширюється на певне коло осіб, та **індивідуальну** – якою наділені окремі особи, правосуб'єктність.

Правоздатність – це здатність особи мати права і обов'язки.

Правоздатність фізичних осіб настає з моменту їхнього народження і припиняється з моментом смерті.

Дієздатність – це здатність особи своїми діями реалізовувати свої права та обов'язки.

Змістом дієздатності є здатність: своїми діями набувати для себе прав та обов'язків, самостійно їх здійснювати, своїми діями створювати для себе обов'язки, самостійно їх виконувати, відповідати за невиконання своїх обов'язків та свою протиправну поведінку.

Обсяг дієздатності фізичних осіб може різнитися. Так, цивільне законодавство за обсягом дієздатності традиційно розрізняло осіб: **дієздатних у повному обсязі** (тобто тих, що досягли 18 років або вступили у шлюб); **обмежено дієздатних** (тобто осіб у віці від 15 до 18 років або до моменту вступу у шлюб); **недієздатних** (тобто осіб, у віці до 15 років); **обмежених у дієздатності рішенням суду** (тобто осіб, які внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотичними чи токсичними засобами ставили себе і свою сім'ю у тяжке матеріальне становище); **визнаних судом недієздатними** (тобто осіб, які внаслідок хронічної душевної хвороби або слабоумства не розуміють характеру або значення своїх дій або не можуть ними керувати).

Деліктоздатність – це здатність особи відповідати за вчинені правопорушення.

Осудність – це стан людини, коли вона розуміє характер і значення своїх дій та може керувати ними.

Неосудність – це стан людини, коли вона внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, слабоумства або іншого хворобливого стану психіки не усвідомлює своїх вчинків або не може керувати ними, що виключає можливість її відповідальності за ці вчинки.

12 Поняття юридичних фактів та їх види

Підставами виникнення, зміни або припинення правовідносин є **юридичні факти**.

У римському праві ними визнавали: контракти, квазіконтракти, делікти та квазіделікти, хоча наукового визначення юридичним фактам тоді не давали. Згодом вважалось, що юридичні факти – це події, які зумовлюють виникнення чи припинення правовідносин.

А в сучасному розумінні:

Юридичні факти – це обставини, що виникли у житті певних суб'єктів, з настанням яких правові норми пов'язують настання відповідних юридичних наслідків, тобто виникнення, зміну або припинення правовідносин.

За вольовою ознакою, тобто залежать вони від волі особи чи ні, серед юридичних фактів розрізняють **дії** і **події**.

Дії – це обставини, настання яких залежить від волі особи (наприклад, укладення угоди, скоєння правопорушення тощо).

Події – це обставини (природні явища,) виникнення і дія яких не залежить від волі особи, але з настанням яких правові норми пов'язують певні правові наслідки, тобто виникнення, зміну або припинення правовідносин (наприклад, смерть, хвороба, перебіг строку тощо).

Враховуючи традиційне розуміння юридичних фактів, звернемо увагу й на те, що не всі його положення є безспірними.

Зокрема, поділ юридичних фактів на дії та події є некоректним. Адже **дія** – це активна поведінка особи, яка може зумовлювати правові наслідки. Але такі ж наслідки може зумовити і пасивна поведінка (бездіяльність). Невипадково у кримінально-правовій теорії юридичними фактами визнаються не дії, а діяння, які охоплюють як активну поведінку – дію, так і пасивну поведінку – бездіяльність, оскільки і активний, і пасивний варіант поведінки може зумовлювати правові наслідки.

Саме тому за вольовою ознакою серед юридичних фактів слід розрізняти не «дії і події», як це вважається традиційно, а діяння та події, що відповідатиме об'єктивному стану речей.

Залежно від суб'єктів, які вчиняють такі діяння, розрізняють *діяння фізичних* та *діяння юридичних осіб*.

Залежно від способу їх здійснення розрізняють *діяння, вчинені суб'єктами особисто*, та *діяння, вчинені через посередників*.

Залежно від форми розрізняють *діяння, вчинені жестами, мовчанням, документально* тощо.

У свою чергу, залежно від того, чи узгоджуються діяння з приписами правових норм, чи ні, розрізняють *правомірні і неправомірні діяння*.

Правомірні діяння – це ті, що здійснюються на основі та згідно з приписами правових норм.

Згідно з характером мети, на досягнення якої вони спрямовані, серед правомірних діянь розрізняють юридичні акти і вчинки.

Юридичні акти – це діяння, що свідомо спрямовані на досягнення певного правового результату, тобто виникнення, зміну або припинення правовідносин.

Вчинки – це діяння, які безпосередньо не спрямовані на досягнення правового результату, але зумовлюють його незалежно ні від усвідомлення чи неусвідомлення суб'єктом, який їх вчинив, їх можливого правового значення, ні від бажання чи небажання суб'єкта правовідносин настання таких наслідків.

Неправомірні діяння – це діяння, що чиняться всупереч приписам правових норм. Вони охоплюються поняттям правопорушення. Залежно від ступеня їх суспільної небезпечності серед неправомірних діянь розрізняють *злочини і проступки*.

Злочини – це найбільш суспільно небезпечний вид неправомірних діянь. Вони визначаються кримінальним законом і зумовлюють кримінальну відповідальність, оскільки посягають на цінності, що взяті під охорону нормами кримінального права.

Проступки – це менш суспільно небезпечні неправомірні діяння.

Залежно від виду суспільних відносин, у сфері яких вони вчиняються, а отже, від галузі права, норми якої при цьому порушуються, серед проступків розрізняють *адміністративні, дисциплінарні* тощо.

Залежно від суб'єктів, які їх скоїли, розрізняють *правопорушення фізичних та правопорушення юридичних осіб*.

Залежно від способу вчинення розрізняють *правопорушення, скоєні шляхом дії та скоєні шляхом бездіяльності*.

Залежно від об'єкта, на який було спрямоване протиправне посягання, розрізняють *правопорушення проти основ національної безпеки, життя та здоров'я особи, власності, громадського порядку* тощо.

Залежно від галузей права, норми яких при цьому порушені, розрізняють *цивільні, кримінальні, адміністративні, екологічні* правопорушення тощо.

Залежно від форми вини розрізняють *умисні та необережні* правопорушення.

Залежно від змісту мотиву розрізняють *правопорушення, скоєні з корисливих, хуліганських мотивів* тощо.

Іноді для виникнення правовідносин необхідне настання кількох юридичних фактів. Тому вживається і поняття "складний юридичний факт", який відображає умови, необхідні для виникнення таких правовідносин. Наприклад, для отримання пенсії – наявність певного віку та стажу роботи, для виникнення навчальних правовідносин із ВНЗ – закінчена середня освіта, подання необхідних документів, успішне складання вступних іспитів, зарахування до числа студентів тощо.

Залежно від тривалості часу, протягом якого юридичний факт відбувається, серед них розрізняють:

- ✓ *одноактні* (наприклад, скоєння правопорушення);
- ✓ *багатоактні* (тривалі), які періодично повторюються (наприклад, квартирна плата);
- ✓ *стани* (наприклад, сімейний стан, стан громадянства).

Залежно від характеру правових наслідків, які вони породжують, юридичні факти поділяють на правоутворюючі, правозмінюючі та правоприпиняючі.

Правоутворюючі юридичні факти зумовлюють виникнення правовідносин, наприклад, укладення трудового договору.

Правозмінюючі – їх зміну, наприклад, переведення працівника на іншу посаду.

Правоприпиняючі – припинення правовідносин, наприклад, розірвання трудового договору.

При характеристиці таких юридичних фактів, як події, їх також **можна класифікувати** за різними підставами, наприклад:

✓ за походженням – природні (стихійні), які не залежать від волі людини;

✓ залежно від повторюваності – унікальні і такі, що повторюються (періодичні);

✓ за часом, протягом якого вони відбуваються, – одномоментні (пригоди) і такі, що тривають певний час (процеси);

✓ за кількістю осіб, що беруть у них участь, – одноособові, колективні та масові;

✓ залежно від ступеня визначеності кола їхніх учасників, у свою чергу, серед масових подій слід розрізняти такі, що відбуваються з визначеною та невизначеною кількістю осіб тощо.

Оскільки діяльність людей відбувається у певних часових межах, то особливе місце серед юридичних фактів-подій мають строки, які у юридичній практиці є засобом цілеспрямованого регулювання суспільних відносин, а тому потребують чіткого визначення як їх початку, так і перебігу.

Строком є певний період у часі, з плином якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення.

Терміном є певний момент у часі, з настанням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення.

Строк і термін можуть бути визначені актами цивільного законодавства, договором або рішенням суду.

Перебіг строку починається з наступного дня після відповідної календарної дати або настання події, з якою пов'язано його початок.

Настання юридичних фактів має принципове значення, оскільки для суб'єктів правовідносин породжує конкретні права та обов'язки. Тому в правовідносинах є принциповою й проблема встановлення і доказування таких фактів та обставин, що їх супроводжують, яка розв'язується за допомогою доказів у ході процесуального доказування. При цьому **під доказами мають на увазі будь-які фактичні дані (відомості), які отримані та зафіксовані у визначеному законом порядку.**

Серед юридичних фактів розрізняють і **презумпції** (лат. *praesumptio* – припущення), тобто передбачені законом

припущення про наявність чи відсутність певних фактів, що мають юридичне значення, яке вважається достовірним без доведення, поки не буде належним чином спростоване. Розрізняють неспростовні презумпції, тобто такі, що не потребують доведення, оскільки не підлягають сумніву, та спростовні презумпції, тобто ті, що можуть бути спростовані в процесі доказування.

Неспростовні презумпції – це закріплене в законі припущення про наявність чи відсутність певного факту, який не підлягає сумніву і тому не потребує доведення (наприклад, презумпція недієздатності особи, що не досягла 14 років).

Спростовні презумпції – це закріплені в законі припущення про наявність чи відсутність факту, який має юридичне значення, доки щодо цього факту не буде встановлене інше, наприклад, презумпція невинуватості особи.

Змістовий модуль II. Основи конституційного права України

Тема 3. Основні засади конституційного ладу в Україні

План

1 Конституційне право як провідна галузь національного права України. Конституція України.

2 Загальна характеристика засад конституційного ладу України.

3 Державний устрій (лад) України.

4 Конституційні права і свободи людини і громадянина в Україні.

5 Інститут громадянства в Україні.

1 Конституційне право як провідна галузь національного права України. Конституція України

Конституційне право – це система норм, що врегульовують найважливіші суспільні відносини, які складаються в процесі організації та здійснення державної влади.

Такі відносини називають конституційно-правовими. Серед них насамперед слід розрізняти відносини, які: характеризують державний і суспільний лад; пов'язані з визначенням засад правового статусу особи та його гарантій; визначають особливості організації державної влади, тобто систему, порядок формування і компетенцію її органів; визначають систему, порядок організації і компетенцію місцевого самоврядування; визначають економічну систему суспільства, тобто форми власності, способи виробництва та принципи їх захисту.

Виходячи з цього, **основними інститутами конституційного права є:** загальні засади державного і суспільного ладу; громадянство; конституційні права, свободи і обов'язки; форми безпосереднього народовладдя (референдум, вибори); парламентаризм (законодавча влада); президент; виконавча влада; судова влада; конституційна юстиція; прокуратура; територіальний устрій; місцеве самоврядування.

Оскільки конституційне право визначає принципи регулювання всіх найважливіших аспектів суспільних відносин, то **його об'єктами** можуть бути будь-які соціальні цінності, але насамперед ними є:

- ✓ державний та суспільний лад;
- ✓ суверенітет народу та держави;
- ✓ влада, влада народу та державна влада;
- ✓ місцеве самоврядування;
- ✓ форма правління, політичний режим, територіальний устрій;
- ✓ громадянство, правовий статус людини і громадянина, конституційні права, свободи та обов'язки і їх гарантії;
- ✓ референдум та вибори;
- ✓ законодавча влада, статус, функції, повноваження та форми роботи народних депутатів, Верховної Ради, її органів і посадових осіб, їх права і обов'язки;
- ✓ законодавчий процес;
- ✓ статус Президента, його функції та повноваження;
- ✓ система, статус, функції і повноваження органів виконавчої влади;
- ✓ судова влада та система її органів, правосуддя, статус, функції, організація і порядок діяльності судів та суддів;

- ✓ статус, функції і повноваження прокуратури;
- ✓ територія, система адміністративно-територіального устрою та статус його суб'єктів; місцеве самоврядування, його суб'єкти та їхній статус, порядок його здійснення тощо.

Методи конституційно-правового регулювання відзначаються тим, що:

- ✓ конституційно-правові приписи мають найвищу юридичну силу, а тому мають пріоритет перед приписами інших правових норм;

- ✓ конституційно-правовими нормами закріплюються лише принципи та найважливіші аспекти суспільних відносин;

- ✓ конституційне право поєднує закріплення існуючих суспільних відносин з програмними положеннями і, таким чином, визначає перспективи розвитку суспільства і держави;

- ✓ норми конституційного права мають переважно імперативний характер, а тому орієнтують суб'єктів цих відносин на сувору субординацію у системі влади-підпорядкування, беззаперечну обов'язковість правових приписів;

- ✓ норми конституційного права мають установчий (засновницький) характер, тобто окремі соціально-правові інститути та види відносин вони встановлюють уперше;

- ✓ конституційне право має універсальний характер, тобто, визначаючи принципи регулювання суспільних відносин, воно поширює свій вплив на всі сфери суспільного життя (як публічного, так і приватного), а тому є юридичною базою для всіх інших галузей права;

- ✓ конституційне право поєднує безпосереднє пряме регулювання суспільних відносин з опосередкованим впливом конституційно-правових норм на них.

Джерелами конституційного права є конституційне законодавство, тобто система правових актів, що містять норми, які врегульовують конституційно-правові відносини. Їх особливістю є те, що, крім правових, серед них слід розрізняти й політичні акти (наприклад, Декларація про державний суверенітет України), а деякі мають політико-правову природу (наприклад, Акт проголошення незалежності України, Конституція України).

Основним джерелом конституційного права є конституція. Вона є основним законом держави і визначає основні засади державного і суспільного ладу, принципи здійснення державної влади та місцевого самоврядування, систему органів, які їх здійснюють, основні засади їхньої діяльності. Однак конституція визначає лише принципи регулювання суспільних відносин та врегульовує найважливіші з них, тому джерелами конституційного права є й інші правові акти, що містять норми, які врегульовують конституційно-правові відносини.

Норми конституційного права є основоположними для інших галузей права. Це зумовлено тим, що воно охоплює регулюванням усі найважливіші аспекти суспільного і державного ладу; встановлює відправні засади для інших галузей права, є для них юридичною базою; визначає порядок видання і зміни норм права в усіх його галузях; стверджує принцип верховенства закону тощо.

Особливістю норм конституційного права є й те, що вони: наділені найвищою юридичною силою; мають особливу юридичну природу, яка зумовлена особливостями предмета правового регулювання; є нормами прямої дії, тобто безпосередньо врегульовують найважливіші аспекти суспільних відносин; відзначаються високою стабільністю, оскільки закріплюють найхарактерніші риси суспільства і держави на конкретному етапі розвитку, а тому внесення змін до цих норм ускладнене; мають прогностичний характер, оскільки визначають перспективи розвитку суспільства і держави; визначають порядок створення інших правових норм; відзначаються підвищеним ступенем їх охорони з боку держави; не містять санкції.

Термін «конституція» походить від латинського *constitutio* – установа, установлення, устрій.

Хоча існує й думка, що він бере початок від звороту *rem publicam constituere*, з якого починались акти римських імператорів.

Конституція – це основний закон держави, що закріплює суспільний і державний лад, систему, порядок утворення і компетенцію органів державної влади, виборчу систему, основні права, свободи і обов'язки громадян та інші найважливіші державно-правові інститути і таким чином визначає принципи регулювання суспільних відносин.

Особливістю конституції як правового акта є те, що вона:

- ✓ є державним політико-правовим документом установчого характеру, яким закріплені найважливіші державно-правові інститути;
- ✓ закріплює засади державного і суспільного ладу;
- ✓ врегульовує найважливіші суспільні відносини, визначає зміст головних завдань та основних функцій держави;
- ✓ має перспективний характер, тобто поєднує закріплення існуючих суспільних відносин з програмними положеннями, чим визначає перспективи розвитку суспільства і держави;
- ✓ є законом, що визначає принципи регулювання суспільних відносин і є юридичною базою для інших галузей права;
- ✓ закріплює правовий Статус особи і цим визначає характер взаємовідносин особи і держави;
- ✓ має найвищу юридичну силу, пріоритет перед іншими правовими актами, тобто всі правові акти не повинні їй суперечити (бути конституційними);
- ✓ відзначається особливим порядком її прийняття та внесення зміни до неї, а її норми – підвищеним ступенем захисту з боку держави.

Конституції та конституційні акти в історії становлення української державності

Конституція гетьмана П. Орлика (1710 р.)
Універсали Української Центральної Ради (1917 – 1918 р.)
Універсали Української Народної Республіки (1918 р.)
Закон про тимчасовий державний устрій України гетьмана П. Скоропадського (1918 р.)
Тимчасовий Основний Закон Західноукраїнської Народної Республіки (1918 р.)
Конституція Української РСР (1919 р.)

Закон про тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці (1920 р.)
Конституція Української РСР (1929 р.)
Конституція Української РСР (1937 р.)
Конституційний закон Карпатської України (1939 р.)
Конституційний закон Української РСР про возз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР (1939 р.)
Конституційний закон Української РСР про возз'єднання Північної Буковини і Бессарабії з Українською РСР (1940 р.)
Конституційний закон Української РСР про возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР (1945 р.)
Конституція Української РСР (1978 р.)
Конституційний договір між Верховною Радою і Президентом України "Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України (8 червня 1995 р.)
Конституція України (28 червня 1996 р.)

2 Загальна характеристика засад конституційного ладу України

Загальну характеристику конституційного ладу України дає розділ I Конституції України, який має назву "Загальні засади" і складається з 20 статей.

Термін "конституційний лад" застосовується у тексті Конституції України лише один раз у п. 2 ст. 5. і не містить у собі офіційного поняття цього інституту, що, мабуть, і пояснює різні підходи вчених щодо змісту цього поняття.

Найбільш правильним є таке визначення поняття "конституційний лад":

Конституційний лад – це система принципів, які дають можливість реально забезпечити додержання прав і свобод людини і громадянина, а діяльність держави здійснювати на основі фактично проведеного розподілу влади відповідно до її конституції.

Оскільки конституційний лад України включає цілісну систему основних політико – правових, економічних та суспільних відносин, які виникають у суспільстві, в його

закріпленні беруть участь усі галузі національного права України, проте провідне місце серед них належить нормам Конституції, оскільки вона є нормативним актом вищої юридичної сили і базою галузевого законодавства.

Тому серед конституційних норм головну роль відіграють норми, що закріплюють загальні засади конституційного ладу, в яких закладено основні принципи української конституційної держави, що відображають її сутність.

Основні принципи конституційного ладу України:

✓ принцип, згідно з яким людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визначаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ч.1 ст. 3 Конституції);

✓ принцип народного суверенітету, згідно з яким народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні (ч. 2 ст. 5 Конституції);

✓ визначення форми Української держави як унітарної, суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави з республіканською формою правління (ст.ст. 1, 2, 5 Конституції); організація і діяльність державної влади будується на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6 Конституції); визнання і гарантування місцевого самоврядування (ст. 7 Конституції); принцип верховенства права, згідно з яким закріплюється загальна підпорядкованість праву, пряма дія і безпосереднє застосування норм Конституції (ст.ст. 8, 19 Конституції); визнання і гарантування основ громадянського суспільства, його розвитку, свободи його інститутів (ст.ст. 11, 13, 14 Конституції); принцип, згідно з яким суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, заборони цензури, свободи політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України (ст. 15 Конституції); принцип визнання української мови державною (ст. 10 Конституції); визнання плюралізму форм власності і гарантування захисту прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальної спрямованості економіки (ст. 13 Конституції); принцип, згідно з яким норми міжнародного права, за умови згоди на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, становлять частину національного законодавства (ст. 9 Конституції); визначення основних функцій держави:

забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України; захист суверенітету і територіальної цілісності України, оборона України, забезпечення її екологічної та інформаційної безпеки; здійснення зовнішньополітичної діяльності (ст.ст. 16, 17, 18 Конституції);

✓ принцип, згідно з яким правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. У свою чергу органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 13 Конституції); закріплення як державних символів України Державного прапора України, Державного герба України і Державного гімну України (ст. 20 Конституції).

Українська держава захищає конституційний лад і забезпечує його стабільність. Цей інститут конституційного права має особливий рівень захисту: внесення змін у розділ I Конституції України можливе тільки в разі схвалення їх на всеукраїнському референдумі.

3 Державний устрій (лад) України

Державний лад характеризує державу з погляду: **форми правління, політичного режиму та територіального устрою.**

Характер державного ладу України закріплений у розділі I Конституції – «Загальні засади».

За формою політичного режиму Україна є демократичною, соціальною, правовою державою.

Демократичною державою Україна визнається тому, що носієм суверенітету і єдиним джерелом державної влади в Україні є народ, який здійснює владу як безпосередньо шляхом виборів, референдумів тощо, так і через органи державної влади та місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої законом. Цензура в Україні заборонена.

Соціальною державою Україна визнається тому, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Україна гарантує загальновизнані демократичні права і свободи згідно з вимогами норм міжнародного права.

Правовою державою Україна визнається тому, що тут проголошений і діє принцип верховенства права в усіх сферах суспільного життя, тобто сама держава, всі її органи, організації, посадові особи і громадяни повинні діяти на основі й у межах правових норм.

Конституція України має найвищу юридичну силу. Її норми є нормами прямої дії. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції і мають відповідати їй. Органи державної влади та місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі й у межах повноважень та у спосіб, що передбачені законами України. Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод гарантується.

За формою правління Україна є республікою. Республікою Україна визнається тому, що у ній немає інституту монарха, а органи державної влади і самоврядування формуються на засадах виборності на певний термін. Форма республіканського правління, що склалася в Україні на даному етапі, жодному з класичних варіантів (парламентської, президентської або напівпрезидентської республіки) не відповідає, оскільки тут і парламент, і президент обираються всенародним голосуванням, уряд формується Президентом за поданням Прем'єр-міністра, але Президент не є главою виконавчої влади. Це пояснюється і

особливістю перехідного етапу у формуванні органів державної влади, і особливостями самобутнього механізму здійснення державної влади в Україні.

Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на **законодавчу, виконавчу і судову**. Її органи здійснюють свої повноваження у визначених Конституцією межах і відповідно до законів України. В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування. Суб'єктами системи стримань і противаг за Конституцією України є Верховна Рада, Президент, Кабінет Міністрів, Конституційний Суд і Верховний Суд. Ця система виражається насамперед через повноваження цих органів, що включають чітко визначені взаємні обмеження. Зокрема, у Конституції України **передбачені такі інститути системи стримань і противаг:**

- ✓ право «вето» Президента на законопроекти, прийняті Верховною Радою;

- ✓ імпічмент Президента з боку Верховної Ради, що призводить до його усунення з поста;

- ✓ прийняття Верховною Радою резолюції недовіри Кабінету Міністрів, яка має наслідком його відставку;

- ✓ участь Верховної Ради у формуванні Конституційного Суду (призначення третини складу);

- ✓ контроль Конституційного Суду за відповідністю Конституції законів та інших правових актів;

- ✓ парламентський контроль Уповноваженим Верховної Ради з прав людини за дотриманням конституційних прав і свобод людини тощо.

За **формою територіального устрою** Україна є **унітарною державою**. Територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим (АРК), області, райони, міста, райони в містах, селища і села.

До складу України входять: АРК, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області. Міста Київ і Севастополь мають спеціальний статус, який визначається законами України.

Наявність АРК у складі України не є підставою для визнання її федерацією, оскільки **в основі федерації лежить договір суверенних держав про їх об'єднання у федерацію**, а між Україною і тодішньою Кримською областю такого договору не було, позаяк вона була складовою частиною України. Саме тому **АРК є невід'ємною складовою частиною України** і самостійно вирішує лише питання, віднесені до її відання Конституцією України. АРК має свою Конституцію, яка затверджується Верховною Радою України. Нормативно-правові акти АРК не мають суперечити Конституції і законам України. Повноваження, порядок формування і діяльності Верховної Ради і Ради міністрів АРК визначаються Конституцією і законами України та нормативно-правовими актами Верховної Ради АРК з питань, віднесених до її компетенції. Правосуддя в АРК здійснюється судами, що належать до єдиної системи судів України.

4 Конституційні права і свободи людини і громадянина в Україні

Перш ніж говорити про права людини і громадянина, необхідно встановити зміст понять «людина», «особа», «громадянин».

Поняття «людина» означає насамперед біологічну характеристику суб'єкта.

Людина – це суспільна біосоціальна психофізіологічна істота, яка наділена здатністю мислити, створювати і використовувати знаряддя праці, володіти членороздільною мовою і нормально розвиватися у спілкуванні із собі подібними.

Сучасне право, як міжнародне, так і національне право України, виходить з принципу рівноправності всіх людей, що живуть на Землі.

Поняття «особа» в юриспруденції вживається у значенні соціальної характеристики суб'єкта.

Особа – це індивідуально визначена сукупність соціально значущих властивостей людини, які сформовані у процесі суспільного життя.

Поняття «громадянин» вживається стосовно людини, що має правовий зв'язок з якою-небудь державою. У монархічних державах цьому поняттю відповідає термін "підданий".

Громадянин – це особа, яка перебуває у сталих юридично визначених взаємозв'язках із конкретною державою, що виражається у наявності в особи відповідного громадянства.

Люди, що перебувають на території України, за своїм **правовим статусом** належать до однієї з трьох категорій:

- ✓ громадяни України;
- ✓ іноземні громадяни чи піддані;
- ✓ особи без громадянства (апатриди).

Центральним розділом Конституції України є розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», що свідчить про пріоритет цих норм серед інших конституційних приписів. Крім того, деякі положення щодо прав і свобод людини закріплено і в інших статтях Конституції України.

Людина не може існувати як повноправний член суспільства без належних їй прав і свобод. У ст. 3 Конституції України сказано, що людина є "найвищою соціальною цінністю. Права і

свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави".

У визначенні правового статусу людини і громадянина важливе значення має не лише загальний обсяг прав і свобод особи, а й ті основні ідеї, які перетворюють сукупність прав і свобод особи на систему.

***Права і свободи** – це обсяг і межі тих благ, які держава зобов'язалася гарантувати особі й суспільству.*

Саме тому чітке їх визначення, юридичне закріплення і створення умов для реалізації та захисту має визначати зміст і спрямованість діяльності держави.

***Право** – це визначена законом міра можливої поведінки особи.*

Оскільки здійснювати чи не здійснювати своє право залежить від волі особи, то права іноді називають суб'єктивними правами особи.

***Обов'язок** – це визначена законом міра обов'язкової поведінки особи, недотримання якої зумовлює правові наслідки.*

А оскільки виконання чи невиконання обов'язку від волі особи не залежить, то обов'язки називають юридичними обов'язками особи.

***Свобода** – це також суб'єктивне право особи, яке являє собою способи (форми) її можливої поведінки.*

Права і свободи поділяються на **основні (конституційні)** та інші, тобто ті, що передбачені в поточних законах.

Основними **принципами конституційно-правового інституту прав і свобод людини і громадянина** є:

✓ **закріплення в національному праві прав і свобод,**

встановлених нормами міжнародного права. Україна як повноправний член світової співдружності визнає і гарантує права і свободи особи, притаманні цивілізованому суспільству. Тому в Конституції України з'явилися нові правові норми, які більш повно відповідають міжнародним документам і перш за все Загальній декларації прав людини, яка була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, Міжнародному пакту про громадянські і політичні права (1966 р.), Міжнародному пакту про економічні, соціальні і культурні права людини (1966 р.), Європейській конвенції про захист прав та основних свобод людини (1950 р.). Права і свободи людини і громадянина, проголошені у згаданих та інших документах і закріплені в Конституції України, перебувають, таким чином, під міжнародно-правовим захистом, під дією принципів невідчужуваності та непорушності основних природних прав і свобод людини та характеризуються належністю їх від народження (ст. 21 Конституції). Цей принцип означає, що усі люди визнаються вільними, що вони володіють правами і свободами від народження; принципи рівноправності прав і свобод осіб (ст.ст. 3, 24, 68 Конституції). Цей принцип означає, що усі громадяни є рівними перед законом, що кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи інших людей. Права і свободи визнаються за всіма однаково, незалежно від раси, статі, походження, місця проживання, майнового стану, мови, ставлення до релігії тощо. Рівність прав і свобод людини проголошується чинною Конституцією, ці права і свободи та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність; принципи єдності прав і обов'язків людини і громадянина (ст. 23 Конституції). Цей принцип полягає у тому, що не повинно бути прав без обов'язків, як не повинно бути обов'язків без прав. Лише у процесі реалізації обов'язків здійснюються і права, які їм відповідають. У свою чергу здійснення прав породжує ті чи інші обов'язки;

✓ **принципи гарантування прав і свобод людини і громадянина** (ст. 22 Конституції). Цей принцип полягає у тому, що конституційні права і свободи гарантуються державою і не можуть бути скасовані при прийнятті нових законів або при

внесенні змін до чинних законів, також не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Поділ прав і обов'язків на права і обов'язки людини та права і обов'язки громадянина пов'язаний з тим, що для сучасного суспільного ладу характерний дуалізм громадянського і політичного суспільства. Як частина громадянського суспільства людина рівноправна з усіма іншими, а як частина політичного суспільства вона рівноправна лише з тими, хто так само, як і вона, належить до даної держави.

Отже, під конституційно-правовим статусом особи розуміють загальні, основоположні засади, за допомогою яких у Конституції визначаються основні права, свободи і обов'язки людини і громадянина, а також гарантії їх здійснення, тобто можливість мати, володіти, користуватися і розпоряджатися економічними, політичними, культурними та іншими соціальними цінностями, благами; мати свободу дій і поведінки в межах конституції та інших законів.

Конституційний статус громадянина – єдиний, неподільний і однаковий для всіх.

До поняття **правового статусу** входять такі основні елементи, які становлять його зміст і структуру, а саме: *громадянство; загальна правоздатність; принципи правового статусу; конституційні права, свободи та обов'язки громадян; гарантії прав і свобод; відповідні правові норми.*

Зазначені елементи об'єднують те, що утворюючи їх норми регулюють зв'язки та відносини між державою в цілому та її громадянами. Проте кожний елемент виконує власну роль в юридичному оформленні статусу громадян у суспільстві та державі. Головним елементом правового статусу є основні права та обов'язки людини, які безпосередньо визначають її становище в суспільстві, міру юридичної свободи і відповідальності. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина є основоположною частиною чинної Конституції України. В Основному Законі права і свободи людини розглядаються не як даровані державою своїм громадянам, а як такі, що належать людині від народження, існують незалежно від діяльності держави та є невідчужуваними й непорушними.

Конституційні права, свободи та обов'язки мають певні

юридичні особливості:

1) вони виникають не на основі загальних правовідносин, а безпосередньо з Конституції. Саме Конституція визначає як їх зміст, так і обсяг;

2) вони виражають насамперед і безпосередньо відносини та зв'язки громадянина і держави; інші ж норми права регулюють відносини та зв'язки або громадян і органів держави, або громадян і державних та громадських організацій, або громадян між собою;

3) конституційні права, свободи та обов'язки не припиняються і не виникають раз по раз. Вони діють постійно. Громадянин не може відмовитися не лише від своїх конституційних обов'язків, а й від своїх конституційних прав і свобод;

4) зміст і обсяг конституційних прав, свобод та обов'язків для всіх громадян однакові, в той час як суб'єктивні права і юридичні обов'язки різних громадян у конкретних правовідносинах неоднакові і за своїм змістом, і за своїм обсягом;

5) реальність конституційних прав, свобод та обов'язків забезпечується не стільки індивідуальними зусиллями (не забороненими законом засобами) окремого громадянина, скільки державним і суспільним ладом. Конституційні права, свободи та обов'язки охороняються відповідними нормами всіх галузей права.

З урахуванням характеру діяльності, здійснюваної в основних сферах життєдіяльності індивіда, можна виділити п'ять головних груп прав і свобод:

1) **громадянські (особисті) права та свободи** є невідчужуваними і належать кожній людині від природи, силою того, що вона народилася людською істотою. До цих прав згідно з Конституцією України належать:

- ✓ право на життя (ст. 27);
- ✓ право на повагу гідності (ст. 28);
- ✓ право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29);
- ✓ право на недоторканність житла (ст. 30);
- ✓ право на таємницю листування, телефонних розмов та іншої кореспонденції (ст. 31);
- ✓ право на невтручання в особисте та сімейне життя

(ст. 32);

✓ право на свободу пересування та вільний вибір місця проживання (ст. 33);

✓ право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34);

✓ право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35).

Ці права належать всім людям, що на законних підставах перебувають на території України, незалежно від того, є вони громадянами України, іноземцями чи особами без громадянства;

2) **політичні права і свободи** відображають міру можливої поведінки суб'єкта у сфері управління державою, політики і залежать від правового статусу особи. В основному політичними правами користуються лише громадяни України. До політичних прав і свобод Конституція України відносить:

✓ право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36);

✓ право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38);

✓ право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39);

✓ право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст. 40);

3) **економічні права** характеризують їх суб'єктів як учасників економічних, насамперед майнових відносин. До них згідно з Конституцією України належать:

✓ право приватної власності (ст. 41);

✓ право громадян на користування об'єктами виключної власності народу України, державної та комунальної власності (ст.ст. 13, 41);

✓ право на підприємницьку діяльність (ст. 42);

✓ право на працю (ст. 43);

✓ право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст. 44);

✓ право на відпочинок (ст. 45);

4) **соціальні права і свободи** пов'язані з концепцією

соціальної держави. Це означає, що людина має право на гідний рівень життя і соціальний рівень життя і соціальний захист з боку суспільства і держави. Соціальні права, закріплені Конституцією України, включають:

- ✓ право на соціальний захист (ст. 46);
- ✓ право на житло (ст. 47);
- ✓ право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48);
- ✓ право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49);
- ✓ право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50);

5) **культурні права і свободи** є мірою духовності і передбачають певні можливості доступу людини до духовних цінностей свого народу та всього людства. Згідно з Конституцією України до них належать:

- ✓ право на освіту (ст. 53);
- ✓ право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54);
- ✓ право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 54).

Основні права і свободи громадян нерозривно пов'язані з їхніми обов'язками. Цей взаємозв'язок обов'язків з правами і свободами, а також з державою і суспільством дістав своє конституційно-правове закріплення у ст. 23 Конституції України, в якій зазначається, що кожна людина має обов'язки перед суспільством.

Конституційні обов'язки людини і громадянина – це встановлені Конституцією держави вид і міра їх необхідної обов'язкової поведінки.

В Конституції України **обов'язки людини і громадян** формулюються в обмеженому обсязі, їм відведено лише 6 статей (ст.ст. 51, 53, 65 – 68).

До них згідно з Конституцією України належать:

- 1) неухильно додержуватися Конституції та законів України (ст. 68);
- 2) не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68);
- 3) не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині (ст. 66);
- 4) сплачувати податки і збори, подавати декларацію про

свій майновий стан та доходи (ст. 67);

5) захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (ст. 65);

6) шанування державних символів (ст. 65);

7) одержання повної загальної середньої освіти (ст. 53);

8) взаємні обов'язки подружжя, батьків і дітей (ст. 51).

Конституція України встановила також гарантії прав і свобод людини і громадянина, які становлять собою систему норм, принципів, умов і вимог, що забезпечують їх реалізацію й охорону.

Розрізняють *економічні, політичні, ідеологічні, правові (юридичні), організаційні та міжнародні гарантії*.

Економічні гарантії – це спосіб виробництва, економічний лад суспільства, який на основі визнання й захисту різних форм власності має забезпечувати матеріальні потреби певної людини і суспільства в цілому.

Політичні гарантії – це політичний плюралізм і свобода політичної діяльності, що не заборонена законодавством, визнання народу єдиним джерелом влади, підконтрольність державних органів громадянам та їх об'єднанням.

Ідеологічні гарантії – це ідеологічна багатоманітність суспільного життя, відсутність обов'язкової ідеології та цензури, забезпечення вільного розвитку мов, сприяння консолідації та розвитку української нації, всіх корінних народів і національних меншин України.

Юридичні гарантії – це державно-правові засоби, що забезпечують здійснення та охорону прав, свобод і обов'язків людини і громадянина.

До них згідно з Конституцією України належать:

1) право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ст. 55);

2) право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконним рішенням, діями чи бездіяльністю зазначених органів і осіб (ст. 56);

3) право знати свої права і обов'язки (ст. 57);

4) право на правову допомогу (ст. 59);

5) право не виконувати явно злочинні розпорядження чи

накази (ст. 60);

6) принцип презумпції невинуватості людини (ст. 62);

7) право не свідчити проти себе і своїх близьких (ст. 63);

8) гарантія неприпустимості обмеження конституційних прав і свобод (ст. 64).

Організаційними гарантіями прав і свобод є діяльність державних органів і громадських організацій, спрямована на їх визнання, правове закріплення, реалізацію і захист.

Міжнародними гарантіями прав і свобод є їх міжнародне визнання як загальнолюдських цінностей, закріплення їх у міжнародно-правових документах та діяльність міжнародних організацій, спрямована на здійснення контролю за їх дотриманням та сприяння їх реалізації і захисту.

Таким чином, гарантії є тією ланкою, яка дає змогу здійснити необхідний у правовому статусі громадян перехід від передбаченої у Конституції та в законах України можливості до реальної дійсності.

5 Інститут громадянства в Україні

Правовою підставою наділення конституційними правами, свободами і обов'язками людини і громадянина є наявність у особи громадянства. Закон України «Про громадянство України» визначає громадянство України як «правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках».

Право на громадянство є невід'ємним правом людини. Ст. 4 Конституції України встановила, що в Україні існує єдине громадянство, тобто Україна, як і більшість держав, виходить з визначення виключності громадянства і не визнає подвійного громадянства (біпатризму).

Законодавство України про громадянство ґрунтується на таких принципах:

1) єдиного громадянства держави України, що виключає можливість громадянства адміністративно-територіальних одиниць України або подвійного громадянства. Якщо громадянин України набув іноземного громадянства або, навпаки, іноземець – українського громадянства, то у своїх стосунках з Україною вони визнаються тільки громадянами України;

2) запобігання виникненню випадків безгромадянства.

Відповідно до норм міжнародного права Україна докладає зусиль, щоб жодна людина не залишилася за межами громадянства чи підданства будь-якої держави;

3) неможливості позбавлення громадянина України громадянства України. В Україні немає таких покарань, як позбавлення громадянства, висилення громадян за межі держави. Громадянин України не може бути позбавлений громадянства в жодному, навіть екстремальному випадку;

4) визначення права громадянина України на зміну громадянства, тобто кожен громадянин України самостійно визначає, мати йому громадянство України або змінити громадянство;

5) неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України, або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення громадянства України другим подружжям;

6) рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і часу набуття ними громадянства України;

7) збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України. Громадянин України має право проживати в будь-якій країні, зберігаючи при цьому правовий зв'язок з українською державою.

Громадянами України визнаються:

1) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) постійно проживали на території України;

2) особи незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Закону України «Про громадянство України» (13 листопада 1991 р.) проживали в Україні і не були громадянами інших держав;

3) особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 року і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року органами внутрішніх справ

України внесено напис «громадянин України», а також діти таких осіб, які прибули разом з батьками в Україну, якщо на момент прибуття в Україну вони не досягли повноліття;

4) особи, які набули громадянства України відповідно до законів України та міжнародних договорів України.

Вирішення питань, пов'язаних з громадянством, належить до компетенції Президента України, при якому діє Комісія з питань громадянства. Виконання рішень з питань громадянства покладається на органи внутрішніх справ та органи реєстрації актів цивільного стану щодо осіб, які постійно проживають в Україні, і на Міністерство закордонних справ, дипломатичні представництва та консульські установи України щодо осіб, які проживають за кордоном.

Документами, які підтверджують громадянство України, є:

- 1) паспорт громадянина України;
- 2) свідоцтво про належність до громадянства України;
- 3) паспорт громадянина України для виїзду за кордон;
- 4) тимчасове посвідчення громадянина України;
- 5) проїзний документ дитини;
- 6) дипломатичний паспорт;
- 7) службовий паспорт;
- 8) посвідчення особи моряка;
- 9) посвідчення члена екіпажу;
- 10) посвідчення особи на повернення в Україну.

Громадянство України набувається:

- 1) **за народженням.** Громадянство України здобуває особа:
 - ✓ батьки або один з батьків якої на момент її народження були громадянами України;
 - ✓ яка народилась на території України від осіб без громадянства, які на законних підставах проживають на території України;
 - ✓ яка народилась на території України від іноземців, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків;
 - ✓ яка народилась на території України, одному з батьків

якої надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків або набула за народженням громадянства того з батьків, якому надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні;

✓ яка народилась на території України від іноземця та особи без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства того з батьків, який є іноземцем;

✓ новонароджена дитина, знайдена на території України, обоє з батьків якої невідомі (знайда);

2) **за територіальним походженням.** Особа, яка сама або хоча б один з її батьків, дід чи баба, повнорідні брат або сестра народилися або постійно проживали до 16 липня 1990 року на території України відповідно до ст. 5 Закону України «Про правонаступництво України», а також на інших територіях, що входили до складу Української Народної Республіки (УНР), Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), Української держави, Української Соціалістичної Республіки, Закарпатської України, Української Радянської Соціалістичної республіки (УРСР), і є особою без громадянства або іноземцем, що взяв зобов'язання припинити іноземне громадянство, та подала заяву про набуття громадянства України, а також її діти реєструються громадянами України;

3) **внаслідок прийняття до громадянства.** Іноземець або особа без громадянства можуть бути за їх клопотаннями прийняті до громадянства України за наявністю певних умов:

✓ визнання і дотримання Конституції та законів України;

✓ зобов'язання припинити іноземне громадянство або непереребування в іноземному громадянстві;

✓ безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років. Ця умова не поширюється на осіб, які перебувають у шлюбі з громадянином України строком понад два роки. Для осіб, яким надано статус біженця або притулок в Україні, цей термін складає три роки;

✓ отримання дозволу на постійне проживання в Україні. Ця умова не поширюється на осіб, які мають у паспорті громадянство колишнього СРСР зразка 1974 року, відмітку про постійну або тимчасову прописку на території України, а також

на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні;

✓ володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування. Ця умова не поширюється на осіб, які мають певні фізичні недоліки (сліпі, глухі, німі);

✓ наявність законних умов існування (заробітна плата, пенсія, стипендія, доходи від акцій тощо). Ця умова не поширюється на осіб, якими надано статус біженця або притулок в Україні.

Спрощений порядок прийняття до громадянства України застосовується до осіб, які мають визначні заслуги перед Україною, і на осіб, прийняття яких до громадянства України становить державний інтерес для України.

До громадянства України не приймаються особи, які:

✓ скоїли злочин проти людства чи вчинили геноцид;
✓ засуджені в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості);

✓ вчинили на території іншої держави діяння, яке визначено законодавством України тяжким злочином.

Датою набуття громадянства України є дата видання відповідного указу Президента України;

4) **внаслідок поновлення у громадянстві** України. Особа, яка після припинення громадянства України не набула іноземного громадянства і подала заяву про поновлення у громадянстві України, реєструється громадянином України незалежно від того, проживає вона постійно в Україні чи за кордоном. Особа, яка після припинення громадянства України набула іноземного громадянства, повернувшись в Україну на постійне проживання і подала заяву про поновлення у громадянстві України, реєструється громадянином України.

Датою набуття громадянства України є дата реєстрації набуття особою громадянства України;

5) **внаслідок усиновлення**. Дитина, яка є іноземцем або особою без громадянства і яку усиновляють громадяни України (або подружжя, один з якого є громадянином України, а другий іноземець), стає громадянином України з моменту набрання чинності рішення про усиновлення, незалежно від того, проживає вона постійно в Україні чи за кордоном;

б) **внаслідок встановлення над дитиною опіки чи**

пiклування. Дитина, яка є iноземцем або особою без громадянства i над якою встановлено опiку чи пiклування громадян України, чи яка виховується в державнiй дитячiй установi України або дитячому будинку сiмейного типу, де хоча б один з батькiв-вихователiв є громадянином України, стає громадянином України з моменту встановлення опiки, пiклування або влаштування до такої установи;

7) **внаслiдок встановлення опiки над особою,** визнаною судом недiєздатною. Iноземець або особа без громадянства, яка проживає в Україні на законних пiдставах, визнана судом недiєздатною, над якою встановлено опiку громадянина України, набуває громадянства України з моменту набрання чинностi судового рiшення про встановлення опiки;

8) **у зв'язку з перебуванням у громадянствi України одного чи обох батькiв дитини.** Можливі випадки, коли з якихось причин дитина та її батьки опинились у рiзних правових станах. У таких випадках дитина, яка є iноземцем або особою без громадянства, набуває громадянства України за клопотанням того з батькiв, який є громадянином України;

9) **внаслiдок встановлення батькiвства.** Якщо матiр'ю дитини є iноземка або особа без громадянства, а батьком у судовому порядку визнаний громадянин України, то дитина незалежно від мiсця її народження та мiсця постійного проживання визнається громадянином України.

Набуття громадянства дiтьми вiком від 15 до 18 рокiв може вiдбуватися тiльки за їхньою згодою;

10) **з iнших пiдстав,** передбачених мiжнародними договорами України.

Громадянство України припиняється:

1) **внаслiдок виходу з громадянства України.** Громадянин України, який виїхав на постійне проживання за кордон, може вийти з громадянства України за його клопотанням. Вихiд iз громадянства України також допускається, якщо особа набула iноземного громадянства або одержала гарантiї про прийняття в iноземне громадянство. Не допускається вихiд з громадянства України особи, яку в Україні притягнуто як обвинувачену у кримiнальнiй справi або стосовно якої в Україні є обвинувальний вирок суду, що набрав чинностi i пiдлягає виконанню.

Датою припинення громадянства України є дата видання

відповідного Указу Президента України;

2) **внаслідок втрати громадянства України.** Громадянство України втрачається, якщо:

✓ громадянин України після досягнення ним повноліття добровільно набув громадянства іншої держави;

✓ іноземець набув громадянства України і не надав до державних органів України документ про припинення іноземного громадянства або декларацію про відмову від нього;

✓ іноземець набув громадянства України і скористався правами або виконав обов'язки, які надає чи покладає на нього іноземне громадянство;

✓ особа набула громадянства України внаслідок подання свідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів;

✓ громадянин України без згоди державних органів України добровільно вступив на військову службу, на роботу в службу безпеки, правоохоронні органи, органи юстиції або органи державної влади чи органи місцевого самоврядування іншої держави;

✓ з інших підстав, передбачених міжнародними договорами України.

Тема 4. Органи державної влади та місцевого самоврядування України

План

1 Конституційний принцип поділу державної влади. Система державних органів в Україні.

2 Верховна Рада України.

3 Конституційно-правовий статус Президента України.

4 Система органів виконавчої влади України.

5 Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні.

1 Конституційний принцип поділу державної влади.

Система державних органів в Україні

Державна влада – особливий різновид соціальної влади, яка поширюється на все суспільство, має публічно-політичний характер, здійснюється від імені держави спеціальними суб'єктами (органами держави та їх посадовими особами), які здатні регулювати і впливати на поведінку людей та відповідними засобами домагатися здійснення своєї волі.

Державна влада в Україні будує свою організацію і діяльність на підставі **двох основоположних принципів**, закріплених у Конституції.

Перший з них стосується організації державної влади, яка згідно зі ст. 6 Конституції України здійснюється на засадах поділу її на законодавчу, виконавчу та судову. Відповідно до цього поділу визначається система державних органів, які здійснюють державну владу: єдиний законодавчий орган, органи виконавчої та судової влади. Саме ці державні органи є суб'єктами конституційно-правових відносин з приводу організації і здійснення державної влади в Україні.

Другий принцип стосується переважно діяльності даних органів. Згідно зі ст. 8 Конституції, в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Це означає, по-перше, що органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України. І, по-друге, оскільки Конституція України має найвищу юридичну силу, то всі закони та інші нормативно-правові акти мають прийматися на основі Конституції і відповідати їй.

Наука конституційного права виділяє такі **види органів державної влади** України:

✓ за **способом формування** виділяють **виборні** (Верховна Рада України, Президент України) та **призначені** (Кабінет Міністрів України, судді) органи державної влади;

✓ за **обсягом владних повноважень** виділяють **всеукраїнські** (Верховна Рада України, Президент України) та **місцеві** (місцеві державні адміністрації) органи державної влади;

✓ за **характером компетенції** виділяють органи державної

влади *загальної* (Кабінет Міністрів України) та *спеціальної* (міністерства, державні комітети) компетенції;

✓ за **порядком вирішення питань** виділяють *одноособові* (Президент України) та *колегіальні* (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України) органи державної влади;

✓ за **принципом поділу влади** виділяють *законодавчі, виконавчі та судові* органи.

Особливе місце в системі органів державної влади посідає Президент України, який згідно з Конституцією є главою держави і виступає від її імені. Хоча Президент України не належить до жодної з гілок влади, він має суттєвий вплив на формування і функціонування кожної з гілок влади.

Іншим державним органом, який теж має особливе значення серед органів державної влади України, є прокуратура України.

Відповідно до принципу розподілу влади кожна гілка державної влади має бути відносно самостійною, незалежною. Для узгодження їх дій Конституцією України передбачена система стримувань і противаг, таких як різні строки повноважень Верховної Ради і Президента, різні строки їх виборів, право Верховної Ради на імпічмент і право Президента на «вето», на дострокове припинення повноважень Верховної Ради, участь Президента і Верховної Ради у формуванні органів виконавчої, судової влади та ін.

Розподіл влади є вкрай необхідним, оскільки влада без внутрішніх противаг не може зберегти демократичну форму правління і неминуче еволюціонує до авторитаризму.

Державна влада в Україні реалізується на засадах централізації та децентралізації. Тому розподіл державної влади здійснюється не лише по горизонталі між вищими органами влади, але й по вертикалі між місцевими і центральними органами державної влади. Так, центральні органи влади передають частину владних функцій органам влади на місцях, а ті, в свою чергу, частину своїх повноважень передають центральним органам, яким вони підзвітні і підконтрольні.

Кожна гілка влади має свою владну вертикаль. Так, крім Верховної Ради, як вищого представницького органу влади, існують місцеві ради, представницькі органи влади на місцях. Виконавча влада реалізує частину своїх повноважень через

місцеві районні та обласні адміністрації. Судова влада розподіляє свої повноваження між центральними органами судової влади і місцевими судами.

Такий горизонтальний і вертикальний розподіл державної влади традиційно властивий демократичній моделі держави і забезпечує її оптимальне функціонування.

2 Верховна Рада України

Законодавчу владу в Україні представлено єдиним органом – Верховною Радою України. Статус Верховної Ради України та порядок її діяльності визначено ст. 75 Конституції України, Законами України «Про постійні комісії Верховної Ради України» від 4 квітня 1995 року, «Про статус народного депутата України» від 22 березня 2002 року та іншими законодавчими актами.

Конституцією України визначається сутність Верховної Ради як єдиного загальнонаціонального, представницького, колегіального органу державної законодавчої влади в Україні. Виключно до її компетенції входить прийняття законів на території України. Жодного іншого органу законодавчої влади в Україні сьогодні немає.

За Конституцією України – Верховна Рада України – парламент однопалатний, що обумовлено унітарним характером нашої держави.

Верховна Рада України формується шляхом виборів. Конституційний склад Верховної Ради – 450 депутатів, які обираються на основі загального, рівного, прямого виборчого права таємним голосуванням строком на 5 років. Верховна Рада України є повноважною за умови обрання не менш ніж двох третин від її конституційного складу, тобто 300 депутатів.

Народні депутати України здійснюють свої повноваження на постійній основі. Вони не можуть бути на державній службі або мати інший представницький мандат.

Верховна Рада України здійснює ряд функцій, які в сукупності виражають основні напрямки її діяльності.

Основними функціями Верховної Ради України є:

1) **представницька функція** (представляє весь український народ і виступає від його імені);

2) **законодавча функція** (внесення змін до Конституції України, прийняття законів, внесення до них змін, скасування або призупинення їх чинності);

3) **установча функція** (формування органів виконавчої та судової влади, формування власних парламентських структур, призначення або обрання на посади, звільнення з посад інших органів державної влади, вирішення питань, що стосуються територіального устрою, Збройних Сил України, забезпечення формування органів місцевого самоврядування);

4) **функція парламентського контролю** (контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України, парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та їх захист, бюджетно-фінансовий контроль, парламентський контроль за діяльністю органів прокуратури тощо).

Кожна функція має свій особливий порядок, спеціальну процедуру здійснення (процес).

Конституція України закріплює за Верховною Радою широке коло повноважень у різних сферах управління.

Найважливішими повноваженнями Верховної Ради України є:

1) у **законодавчій сфері** – внесення змін до Конституції України, прийняття законів, затвердження Державного бюджету України;

2) у **зовнішньополітичній сфері** – оголошення за поданням Президента України стану війни та укладання миру, ратифікація і денонсація міжнародних договорів;

3) **участь у формуванні органів виконавчої влади.** Призначення за поданням Президента України Прем'єр-міністра України й інших вищих посадових осіб;

4) **участь у формуванні органів судової влади.** Верховна Рада призначає третину складу Конституційного Суду України, обирає суддів судів загальної юрисдикції;

5) **здійснення парламентського контролю** за діяльністю Кабінету Міністрів України, прийняття резолюції недовіри Кабінету Міністрів. Формою парламентського контролю є також

діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;

б) *усунення Президента України* з посади в порядку особливої процедури (імпічменту).

Верховна Рада України здійснює і інші повноваження, які відповідно до Конституції України віднесені до її відання.

Основною організаційною формою роботи Верховної Ради є сесія, яка складається з пленарних засідань, засідань комітетів, тимчасових слідчих і спеціальних комісій Верховної Ради. Засідання проводяться відкрито. Закрите засідання проводиться за рішенням більшості від конституційного складу Верховної Ради.

Як вже зазначалось вище, *однією з найважливіших функцій парламенту є законодавча функція*, тобто прийняття, зміна та скасування законів.

Процес створення, зміни і скасування законів називають *законодавчим процесом*.

В Україні він складається з таких стадій:

1) *законодавча ініціатива*, тобто внесення офіційної пропозиції про прийняття, зміну чи скасування закону до Верховної Ради України. Таке право належить:

- ✓ Президенту України;
- ✓ народним депутатам України;
- ✓ Кабінету Міністрів України;

2) *розробка законопроекту*. Вона може бути доручена парламентським комітетам, тимчасовій спеціальній комісії, міністерствам, колективам вчених - фахівців. Найчастіше перша і друга стадії законодавчого процесу збігаються, і тоді на розгляд Верховної Ради України вносять готовий законопроект;

3) *попереднє обговорення законопроекту*. Прийнятий до розгляду законопроект обговорюється в комітетах Верховної Ради. При цьому для підготовки висновків визначається головний комітет, якому інші подають свої результати обговорення законопроекту;

4) *обговорення законопроекту* на пленарних засіданнях Верховної Ради (читання законопроекту).

✓ При *першому читанні* законопроекту Верховна Рада заслуховує доповідь його ініціатора, співповідь ініціаторів внесення кожного альтернативного законопроекту (якщо такі є),

співдоповідь головного комітету, обговорює основні положення законопроекту і його структур (частини, розділи, статті, повноту і послідовність їх викладання).

✓ Під час *другого читання* (яке є основним у розгляді законопроекту) Верховна Рада проводить постатейне обговорення законопроекту та здійснює постатейне голосування. У разі необхідності можуть обговорюватися і ставитися на голосування частини статті, її підпункти або речення.

✓ *Третє читання* законопроекту (яке є необов'язковим) проводиться лише тоді, коли необхідні редакційні виправлення і узгодження розглянутого законопроекту з іншими законами;

5) **прийняття закону** (у результаті другого чи третього читання) здійснюється голосуванням. За загальним правилом, закон має одержати схвалення простої більшості членів парламенту (тобто 50 відсотків + 1 голос). Деякі закони мають бути схвалені двома третинами голосів парламентарів (кваліфікована більшість). Прийнятий закон підписується Головою Верховної Ради України;

6) **підписання закону** Президентом України, який протягом 15 днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання та офіційного оприлюднення, або повертає закон зі своїми зауваженнями і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради для повторного розгляду. Таке право Президента називається правом відкладального вето. У разі якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається ним схваленим і має бути підписаний та офіційно оприлюднений. Якщо під час повторного розгляду закон знов прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів;

7) **оприлюднення закону**. Підписані Президентом України закони та інші акти, прийняті Верховною Радою, публікуються в офіційних друкованих виданнях, якими є «Офіційний вісник України», «Відомості Верховної Ради України», а також газети – «Голос України» і «Урядовий кур'єр». Значення цієї стадії полягає в тому, що неопрілюднені і, таким чином, не доведені до відома людей закони не застосовуються;

8) **набрання законом чинності**. Відповідно до ст. 94

Конституції України закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачене самим законом, але не раніше дня його опублікування.

3 Конституційно-правовий статус Президента України

Конституційно-правовий статус Президента України виник і дістав своє нормативно-правове закріплення після проголошення незалежності України.

Конституція України визначає, що Президент України є главою держави і виступає від її імені.

Глава держави – це посадова особа, що здійснює верховне представництво держави у внутрішній і зовнішній політиці.

Як глава держави **Президент виступає гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина.** Президент України не належить до жодної із закріплених Конституцією гілок влади, що цілком узгоджується з принципами розподілу влади. Президент України виконує інтегруючу функцію, тобто забезпечує баланс і взаємодію між органами державної влади.

Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг 35 років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою.

Повноваження Президента України починаються не пізніше ніж через 30 днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складання присяги народіві на урочистому засіданні Верховної Ради України. Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України.

Конституція передбачає засоби захисту правового статусу

Президента України, він має право недоторканності на весь час виконання своїх повноважень.

Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо Президент України не був усунутий з поста в порядку імпічменту.

Повноваження Президента України припиняється достроково у разі:

- 1) відставки;
- 2) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- 3) усунення з поста в порядку імпічменту;
- 4) смерті.

Діяльність Президента України, не пов'язана з виконанням ним своїх повноважень, обмежується. Він не має права мати інший представницький мандат, обіймати посаду в органах державної влади чи в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю.

Найважливіші **повноваження Президента** визначені Конституцією та Законами України «Про Президента України», «Про міжнародні договори України», «Про оборону України», «Про громадянство України» та ін. і до яких належать:

- 1) у **сфері забезпечення державного суверенітету** України.

Президент є Верховним Головнокомандуючим Збройних Сил України, очолює Раду національної безпеки й оборони України, вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни і приймає рішення про використання Збройних Сил у разі збройної агресії проти України;

- 2) у **сфері зовнішньої політики**. Президент України представляє державу в міжнародних відносинах. Конкретний прояв цієї функції керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, ведення переговорів, укладання міжнародних договорів, вирішення питання про визнання іноземних держав, призначення і звільнення глав дипломатичних представництв України в інших державах і міжнародних організаціях, прийняття вірчих і відкличних грамот дипломатичних представників іноземних держав;

- 3) у **сфері внутрішньої політики**. Президент України призначає всеукраїнський референдум щодо змін у Конституції, утворює, реорганізує і ліквідує міністерства й інші центральні

органи виконавчої влади; підписує закони, прийняті Верховною Радою України; має право вето щодо прийняття Верховною Радою законів з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховною Радою України;

4) щодо **формування складу органів державної влади**. Президент України припиняє повноваження Верховної Ради України; вносить до Верховної Ради України подання про призначення Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, Голови Служби безпеки України; призначає керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їх повноваження; призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради Генерального прокурора України; призначає третину складу Конституційного Суду, половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення; здійснює перше призначення на посаду професійного судді строком на 5 років;

5) у **сфері захисту прав і свобод людини і громадянина**. Президент України приймає рішення про прийняття до громадянства України і припинення громадянства України, про надання притулку в Україні; здійснює помилування;

6) крім того, **Президент України має низку повноважень, що традиційно належать до прерогатив глави держави**, а саме: присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги й інші вищі спеціальні звання і класні чини; нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки і нагороджує ними.

Президент України здійснює й інші повноваження, визначені Конституцією та законами України, але при цьому він не може передавати свої повноваження іншим особам або органам.

Здійснюючи свої повноваження, Президент видає **укази та розпорядження**, які є обов'язковими до виконання на всій території України. Окремі акти Президента скріплюються підписом Прем'єр-міністра України та міністра, відповідального за підготовку акта та його виконання.

У разі дострокового припинення повноважень Президента України виконання його обов'язків на період до обрання і вступу на пост нового Президента покладається на Голову Верховної

Ради України. Але при цьому він не може здійснювати повноваження Президента України передбачені пунктами: 2, 6 – 8, 10 – 13, 22, 24, 25, 27, 28 ст. 106 Конституції України.

Таким чином, можна зазначити, що посада Президента України є новацією у суспільно-політичному житті України, вона регламентована Конституцією України, реалізація повноважень Президента передбачає координацію і співдію з іншими гілками державної влади.

4 Система органів виконавчої влади України

Виконавча влада – це система виконавчо-розпорядчих державних органів, які здійснюють безпосереднє управління державними справами, відповідальна перед Президентом України та Верховною Радою України, підконтрольна і підзвітна Верховній Раді України.

Місце виконавчої влади в системі єдиної державної влади визначається перш за все метою її діяльності – забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина.

Мета у свою чергу вимагає чіткого визначення суті виконавчих та розпорядчих функцій, які притаманні лише виконавчій владі, і не збігається з функціями інших гілок влади.

Виконавча функція характеризується тим, що органи виконавчої влади безпосередньо виконують нормативні приписи та інші акти законодавчої влади і Президента України.

Розпорядча функція характеризується тим, що для виконання актів законодавчої влади, указів та розпоряджень Президента України органи виконавчої влади від свого імені видають управлінські акти, дають відповідні розпорядження.

Суб'єктами виконавчої влади в Україні, які здійснюють ці функції, є:

- 1) органи загальної компетенції – вищі органи у системі органів виконавчої влади;
- 2) органи спеціальної компетенції – центральні органи державної виконавчої влади;
- 3) місцеві органи державної виконавчої влади.

У своїй сукупності ці суб'єкти утворюють єдину систему органів виконавчої влади. Очолює систему органів виконавчої

влади **Кабінет Міністрів України** – вищий колегіальний орган виконавчої влади, який відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. У своїй діяльності Кабінет Міністрів керується Конституцією, законами та актами Президента України. Організація, повноваження, функції і порядок діяльності Кабінету Міністрів України визначаються Конституцією та законами України.

Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає **постанови та розпорядження**, які підписує Прем'єр-міністр і які є обов'язковими до виконання.

Друге після Кабінету Міністрів місце у виконавчій вертикалі влади посідають **центральні органи виконавчої влади**. До цієї системи входять:

- 1) міністерства;
- 2) державні комітети (державні служби);
- 3) центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом (Антимонопольний комітет, фонд держмайна, Управління державної охорони, СБУ тощо).

Структуру центрального органу виконавчої влади затверджує керівник відповідного органу, а їх завдання та функції встановлюються положенням, в якому передбачається відповідальність керівників цих органів перед Президентом України і Верховною Радою України за результати своєї діяльності.

Компетенція міністерств, комітетів і служб реалізується через видання ними **наказів, інструкцій та інших нормативно-правових актів**, які підлягають державній реєстрації у Міністерстві юстиції України.

Центральні органи виконавчої влади можуть мати свої територіальні органи, що утворюються, реорганізуються і ліквідовуються в порядку, встановленому законодавством, а також утворювати дорадчі та консультативні органи, склад яких і положення про них затверджує Кабінет Міністрів України.

Важливу роль у системі органів виконавчої влади відіграють **місцеві державні адміністрації**, які здійснюють виконавчу владу в областях і районах, районах Автономної Республіки Крим, у містах Києві і Севастополі.

Місцеві державні адміністрації – це державні органи

виконавчої влади в регіонах, які наділені правом представляти інтереси держави і приймати від її імені розпорядження, що діють на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Правовий статус місцевих державних адміністрацій встановлюється Конституцією України, Законом України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 року та іншими законами. У своїй діяльності вони керуються також актами Президента України, Кабінету Міністрів України, органів виконавчої влади вищого рівня.

Саме місцеві державні адміністрації реалізують принцип поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, покладений в основу побудови адміністративно-територіального устрою України.

Місцеві державні адміністрації очолюють голови відповідних адміністрацій, які призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України на строк повноважень Президента. Вони відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня. Місцеві державні адміністрації підзвітні та підконтрольні також радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами.

Голови місцевих державних адміністрацій формують склад місцевих державних адміністрацій та визначають їх структуру.

Повноваження голови місцевої державної адміністрації припиняються Президентом України у разі:

- 1) порушення Конституції і законів України;
- 2) втрати громадянства, виявлення факту подвійного громадянства;
- 3) визнання судом недієздатним;
- 4) виїзду на проживання до іншої країни;
- 5) набрання законної сили обвинувального вироку суду;
- 6) за власною ініціативою Президента України з підстав, передбачених Законом України "Про місцеві державні адміністрації" та законодавством про державну службу;
- 7) висловлення недовіри більшістю (дві третини) голосів відповідної ради;
- 8) подання заяви про звільнення з посади за власним

бажанням;

9) у разі смерті.

5 Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні

Одним із найважливіших елементів демократичної, соціальної, правової держави є децентралізація державної влади на рівні територіальних громад та органів, які вони обирають.

Місцеве самоврядування – це одна із форм народовладдя в Україні, сутність якої виявляється в самостійному вирішенні населенням питань місцевого значення в межах Конституції та законів України. Місцеве самоврядування – це різновид політичної, а не державної влади.

Розділом XI Конституції, Законом України «Про місцеве самоврядування» від 21 травня 1997 року, а також Європейською хартією про місцеве самоврядування, прийнятою Радою Європи 15 жовтня 1985 року і ратифікованою Верховною Радою України 17 липня 1997 року визначено засади функціонування місцевого самоврядування.

Місцеве самоврядування в Україні здійснюється на принципах:

1) **народовладдя**. Місцеве самоврядування є формою участі населення в управлінні справами місцевого значення;

2) **законності**. Територіальні громади та їх органи зобов'язані діяти у строгій відповідності із законодавством України й у межах своїх повноважень;

3) **гласності**. Діяльність органів місцевого самоврядування має висвітлюватися засобами масової інформації, бути відкритою для критики і пропозицій;

4) **колегіальності**. Органи місцевого самоврядування є колегіальними, прийняті ними рішення мають колективний характер;

5) **поєднання місцевих і державних інтересів**. Територіальні громади та їхні органи існують і діють у межах Української держави. Через це неприпустиме протиставлення інтересів громади і всього українського народу. Місцеве

самоврядування має діяти з урахуванням загальнодержавних програм соціально-економічного і культурного розвитку;

6) **виборності**. Всі органи місцевого самоврядування обираються громадянами відповідно до демократичних засад виборчого права України;

7) **правової, організаційної і матеріально-фінансової самостійності**. Місцеве самоврядування відділене від держави. Органи місцевого самоврядування мають право приймати статuti територіальної громади, видавати загальнообов'язкові правові акти. Вони мають статус юридичної особи і діють на основі самофінансування;

8) **підвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів і посадових осіб**. Представницькі органи місцевого самоврядування та їх посадові особи зобов'язані періодично звітувати перед населенням про свою роботу;

9) **державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування**. Держава підтримує місцеве самоврядування шляхом передачі йому майна, фінансування програм соціально - економічного і культурного розвитку, здійснюваних у межах територіальної громади;

10) **судового захисту прав місцевого самоврядування**. Порухення прав територіальної громади, її органів є підставою для судового розгляду.

Система місцевого самоврядування в Україні будується, перш за все, відповідно до адміністративно-територіального поділу, що належить до компетенції центральної влади.

До системи місцевого самоврядування входять:

- 1) територіальна громада;
- 2) сільська, селищна, міська рада;
- 3) сільський, селищний, міський голова;
- 4) виконавчі органи сільської, селищної, міської ради;
- 5) районні й обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст;
- 6) органи самоорганізації населення.

У містах з районним поділом за рішенням територіальної громади міста або міської ради можуть утворюватись районні в місті ради.

Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним

носієм його функцій і повноважень є **територіальна громада** села, селища, міста.

Територіальна громада – це об'єднання жителів, які постійно проживають у межах села, селища, міста, що є самостійною адміністративно-територіальною одиницею, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Саме на місцевому рівні найповніше реалізуються права громадян на участь в управлінні громадськими справами.

Основними формами безпосереднього волевиявлення територіальних громад є:

1) місцевий референдум, рішення якого є обов'язковими до виконання на відповідній території;

2) загальні збори громадян за місцем проживання, рішення яких можуть враховуватися органами місцевого самоврядування в їх діяльності;

3) право місцевої ініціативи, тобто право ініціювати розгляд у раді будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування.

4) громадські слухання, тобто заслуховування територіальними громадами депутатів відповідних рад та посадових осіб місцевого самоврядування. Громадські слухання проводяться не рідше одного разу на рік і пропозиції, які вносяться за результатами цих слухань, підлягають обов'язковому розгляду органами місцевого самоврядування.

Важливою ланкою системи місцевого самоврядування є сільські, селищні, міські ради. До їх складу входять депутати, які обираються населенням відповідної території на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на 5 років.

Обласні та районні ради є органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

Елементом системи місцевого самоврядування є виконавчі органи сільських, селищних і міських рад, тобто виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами

виконавчі органи. Обласні та районні ради не створюють виконавчих органів.

Складовою місцевого самоврядування є сільський, селищний, міський голова, який є головною посадовою особою цих адміністративно-територіальних одиниць. Він обирається виборцями, здійснює свої повноваження на постійній основі, а також головує на засіданнях рад і очолює виконавчий комітет цих рад.

Голови обласних та районних рад обираються на сесіях відповідних рад.

До системи місцевого самоврядування також належать органи самоорганізації населення. Їхній статус визначається Конституцією і Законом України «Про органи самоорганізації населення» від 11 липня 2001 року. З ініціативи жителів можуть створюватися такі органи самоорганізації населення:

- 1) сільські та селищні комітети;
- 2) вуличні та квартальні комітети;
- 3) комітети мікрорайонів;
- 4) будинкові комітети;
- 5) комітети районів у містах.

Організаційно-правовою основою місцевого самоврядування є те, що його органи є юридичними особами і вони наділені власними повноваженнями, в межах яких діють самостійно і несуть відповідальність за свою діяльність відповідно до закону.

Крім того, органам місцевого самоврядування законом можуть надаватися окремі повноваження органів виконавчої влади, у разі здійснення яких вони підконтрольні відповідним органам виконавчої влади.

Матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад.

Органи та посадові особи місцевого самоврядування у межах своїх повноважень приймають нормативні та інші акти. Ради та виконавчі комітети на своїх засіданнях приймають

рішення, а сільські, селищні, міські голови видають розпорядження.

Тема 5. Конституційні засади організації судових та правоохоронних органів України

План

- 1 Поняття, основні ознаки та принципи правосуддя в Україні.
- 2 Судова система України. Суди загальної юрисдикції.
- 3 Конституційний Суд України.
- 4 Правовий статус суддів.
- 5 Поняття, система і функції правоохоронних органів України.
- 6 Поняття, система і завдання органів прокуратури України.
- 7 Поняття та система органів внутрішніх справ України. Основні завдання і функції міліції.
- 8 Служба безпеки України.
- 9 Правозахисні органи України.

1 Поняття, основні ознаки та принципи правосуддя в Україні

Конституцією України проголошено про те, що Україна є соціальна, правова держава. Тому одне з центральних місць серед функцій держави займає охорона прав, свобод та законних інтересів фізичних та юридичних осіб від протиправних посягань, забезпечення неухильного дотримання законності та громадського порядку, боротьба зі злочинами та іншими правопорушеннями.

Провідне місце серед названих функцій держави займає правосуддя.

Правосуддя – це особливий вид державної діяльності, яку проводить суд шляхом розгляду і вирішення у судових засіданнях адміністративних, кримінальних, цивільних та господарських справ.

Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя

через народних засідателів і присяжних.

Правосуддя, на відміну від діяльності органів виконавчої влади, здійснюється у строго визначеній законом процесуальній формі.

Правосуддя здійснюється на підставі Конституції України і регламентується законодавством про судоустрій, цивільне, господарське та кримінальне судочинство. Правосуддя – це виключно судова діяльність. Суди, згідно зі ст. 6 Конституції України, є самостійною гілкою влади і діють незалежно від законодавчої та виконавчої влади. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Судова діяльність поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Правосуддя характеризується рядом ознак, що відрізняють діяльність суду від правоохоронної діяльності.

По-перше, воно здійснюється шляхом розгляду і вирішення у судових засіданнях цивільних справ стосовно спорів захисту прав і законних інтересів фізичних, юридичних осіб, держави; розгляду у судових засіданнях кримінальних справ і вжиття встановлених законом заходів покарання до осіб, які винні у вчиненні злочину, або виправдовування невинних; вирішення господарських спорів, що виникають між учасниками господарських правовідносин.

По-друге, розгляд і вирішення у судових засіданнях цивільних, кримінальних та інших справ ґрунтується на конституційних засадах.

По-третє, правосуддя здійснюється відповідно до чинного законодавства України, на основі кодифікованих актів (ЦПК, КПК, ГПК), які докладно регламентують порядок, процесуальну форму судового розгляду і рішень, які виносить суд.

По-четверте, судові рішення ухвалюються судами іменем України. Вони обов'язкові до виконання на всій території України. Ці рішення є ніби законом у кожній конкретній справі.

Таким чином, суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує захист гарантованих Конституцією та законами України прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави.

В Україні правосуддя базується на відповідних

принципах, до яких необхідно віднести:

1) **здійснення правосуддя виключно судами**. Цей принцип закріплений у ст. 124 Конституції України, ст. 5 Закону України «Про судоустрій України», ст. 6 ЦПК України і ст. 16 КПК України і передбачає, що правосуддя в Україні здійснюється винятково судами і делегування функцій судів або привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Не допускається також створення надзвичайних та особливих судів (ч. 5 ст. 125 Конституції України);

2) **незалежність судів і підкорення їх лише закону**. Цей принцип закріплений у ст.ст. 126, 129 Конституції України, ст. 3 Закону України «Про статус суддів», ст. 14 Закону України «Про судоустрій України» і передбачає, що судді при здійсненні правосуддя незалежні і вирішують справи тільки на основі закону, виходячи з власного його розуміння та переконання, які ґрунтуються на всебічному, повному й об'єктивному дослідженні всіх обставин справи.

Суддя має бути незалежним як від правової позиції прокурорів, захисників, інших учасників судового процесу, так і від представників державної влади, юридичних чи фізичних осіб.

Втручання у здійснення правосуддя, вплив на суд або суддів будь-яким чином, неповага до суду чи суддів, збирання, зберігання, використання і поширення інформації усно, письмово чи іншим способом з метою завдати шкоди їх авторитету чи вплинути на неупередженість суду забороняється і передбачає визначену законом відповідальність.

Принцип незалежності суддів має кілька значень:

по-перше, незалежність їх від впливу і думки різних органів державної влади і управління, службових осіб, громадських організацій, засобів масової інформації, окремих громадян. Тобто незалежність від впливу так званого правосуддя на замовлення;

по-друге, незалежність від висновків органів попереднього розслідування і прокуратури, а також від висновків і думки учасників судового засідання;

по-третє, незалежність їх від судів вищого рівня і незалежність у складі самого суду, зокрема членів суду від голови суду.

Основними гарантіями незалежності суддів від

стороннього впливу при здійсненні ними своєї діяльності є:

- ✓ особливий порядок їх призначення, обрання, притягнення до відповідальності і звільнення;
- ✓ їх незмінюваність і недоторканність;
- ✓ суворая юридична процедура здійснення правосуддя;
- ✓ таємниця нарадчої кімнати при винесенні рішень;
- ✓ відповідальність за неповагу до суду чи судді або втручання у вирішення конкретних справ;
- ✓ створення необхідних умов для діяльності судів;
- ✓ належне матеріальне і соціальне забезпечення суддів;
- ✓ функціонування органів суддівського самоврядування;
- ✓ визначені законом засоби забезпечення особистої безпеки суддів, їх сімей, майна, а також інші засоби їх правового захисту;

3) **державна мова судочинства**. Згідно зі ст. 10 Конституції державною мовою в Україні є українська мова. Статтею 10 Закону України «Про судоустрій України» передбачає, що застосування інших мов у судочинстві здійснюється у випадках і в порядку, визначених законом. Зокрема, відповідно до ст. 9 ЦПК України та ст. 19 КПК України судочинство проводиться українською мовою або мовою більшості населення певної місцевості.

У випадках, коли громадяни іншої національності, які становлять більшість населення зазначених адміністративно-територіальних одиниць чи населених пунктів, не володіють у належному обсязі державною мовою або коли в їх межах компактно проживає кілька національностей, жодна з яких не становить більшості населення даної місцевості, вони мають право користуватися рідною мовою та послугами перекладача у судовому процесі. Обмеження права особи на користування рідною мовою, необґрунтована відмова в запрошенні перекладача є істотним порушенням процесуального закону, що веде до скасування судового рішення в цивільній справі чи вироку в кримінальній справі;

4) **принцип законності**. Принцип законності віднесений ст. 129 Конституції України до одного з основних принципів здійснення правосуддя в Україні.

Суть **принципу законності** полягає у тому, що, по-перше,

суд у своїй діяльності при вирішенні справ повинен правильно застосовувати норми матеріального права до конкретних правовідносин; по-друге, вся діяльність суду підпорядкована чинному законодавству і здійснюється у визначеній законом процесуальній формі.

Принцип законності поширює свою дію на всіх суб'єктів судового процесу: суддю, прокурора, підсудного, захисника, потерпілого, цивільного позивача і відповідача, їхніх представників і інших осіб, що беруть участь у судовому засіданні.

Реалізація принципу законності забезпечується такими гарантіями:

✓ можливістю перегляду судових постанов (в апеляційному, касаційному порядку і за нововиявленими обставинами);

✓ встановленням відповідальності за неповагу до суду;

5) **рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом.** Цей принцип закріплений у ст. 129 Конституції, ст. 7 Закону України «Про судоустрій України», ст. 6 ЦПК України та ст. 16 КПК України.

Правосуддя в Україні здійснюється на принципах рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від статі, раси, кольору шкіри, віросповідання, політичних, релігійних і інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Рівність перед законом – це однакове застосування положень, закріплених у законодавстві, до всіх громадян. Усім суб'єктам правовідносин гарантується доступність судового захисту їх прав, свобод і законних інтересів незалежним і неупередженим судом.

Поняття **рівності перед судом** не відрізняється істотно від поняття рівності перед законом. Воно означає наділення всіх громадян, які постають перед судом у тій чи іншій якості, рівними процесуальними правами й обов'язками. Закони, застосовувані судом, дають рівні права і покладають на громадян рівні обов'язки з урахуванням їх процесуального

становища. Ніхто не може бути звільнений від обов'язку дотримуватись закону;

6) забезпечення доведеності вини. Цей принцип закріплений у ст.ст. 62, 129 Конституції України та ст. 15 КПК України.

Юридичний зміст цього принципу становлять такі положення:

✓ ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину (ч. 2 ст. 62 Конституції);

✓ підозра не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом (ч. 3 ст. 62 Конституції);

✓ всі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь (ч. 3 ст. 62 Конституції);

✓ висновок про винність особи у вчиненні злочину не може ґрунтуватися на припущеннях (ч. 3 ст. 62 Конституції);

✓ з підозрюваним не можна поводитися як з винним до остаточного вирішення кримінальної справи й офіційного визначення його винним у вчиненні злочину, а також публічно твердити в засобах масової інформації та в будь-яких офіційних документах, що дана особа є злочинцем (ч. 2 ст. 15, ст. 22, ч. 1 ст. 237, частини 2 і 4 ст. 327 КПК України).

У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням (ч. 4 ст. 62 Конституції);

7) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. Цей принцип полягає у тому, що в судовому засіданні ведуть між собою процесуальний спір дві сторони: в кримінальному судочинстві – *сторона обвинувачення і сторона захисту*, в цивільному судочинстві – *позивач і відповідач*. При цьому кожна із сторін відстоює свою правову позицію за допомогою тих засобів, які передбачені процесуальним законом.

Змагальність забезпечує рівні процесуальні можливості учасників процесу щодо надання доказів, їх дослідження і заявлення клопотань, а також виступає гарантією всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи і винесення законного, обґрунтованого і справедливого рішення;

8) підтримання державного обвинувачення в суді

прокурором. Цей принцип закріплений у п. 5 ч. 3 ст. 129 Конституції України. Прокурор бере участь у дослідженні доказів, подає суду свої міркування з приводу застосування кримінального закону і міри покарання щодо підсудного. Підтримуючи обвинувачення, прокурор зобов'язаний керуватися вимогами закону і своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на розгляді всіх обставин справи (частини 1 і 2 ст. 264 КПК України);

9) **забезпечення підзрюваному права на захист.** Суть цього принципу полягає в тому, що кожна особа може особисто захищатися від підозри у вчиненні злочину. Разом з тим Конституцією України гарантовано, що кожен має право на правову допомогу, тобто можливість фізичних осіб одержати юридичні послуги. У випадках, передбачених чинним законодавством, така допомога надається безкоштовно.

Закон зобов'язує особу, яка проводить дізнання, слідчого, прокурора і суддю до першого допиту підзрюваного роз'яснити йому право мати захисника (ст. 21 КПК України). Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах діє адвокатура (ст. 59 Конституції). У випадках, передбачених законом, правову допомогу можуть надавати і інші особи, які мають вищу юридичну освіту. Держава визначає коло суб'єктів, які можуть надавати правову допомогу та їх повноваження;

10) **гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами.** Цей принцип проголошений у ст. 129 Конституції України і передбачає відкритість судової процедури, за винятком випадків, коли це суперечить інтересам охорони державної таємниці, або щоб запобігти розголошенню відомостей про інтимні сторони життя осіб, які звернулися до суду, а також таємниці усиновлення.

Рішення і вирок суду у всіх випадках проголошуються публічно, крім рішень про усиновлення. Їх зміст може бути доведено до відома населення засобами масової інформації. Необґрунтоване обмеження гласності судочинства може служити підставою до скасування вироку судом вищого рівня, оскільки це являє собою істотне порушення процесуального закону.

Закон України "Про судоустрій України" визначає, що при

розгляді справ хід судового процесу фіксується технічними засобами;

11) **забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду.** Цей принцип закріплений у п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України і має важливе значення для виконання завдань суду із захисту прав і законних інтересів громадян і організацій, зміцнення законності і правопорядку, утвердження принципу справедливості та забезпечення розвитку демократії в державі.

Апеляція – це форма оскарження постанов суду першої інстанції, що **не набрали** законної сили, до судів вищої інстанції. Апеляційний суд наділено повноваженнями проводити своє судове слідство або обмежитись тими матеріалами, які є у справі, тобто суть апеляції полягає в новому розгляді і перевіршенні справи судом апеляційної інстанції.

Касація – це форма перегляду судом вищого рівня судових вироків, постанов і рішень судів нижчої інстанції, що **набрали законної сили**. Суд касаційної інстанції не може проводити судове слідство;

12) **обов'язковість рішень суду.** Судове рішення – це найважливіший акт здійснення правосуддя, яке ухвалюється судами іменем України. Стаття 124 Конституції України, ст. 403 КПК України та ст. 14 ЦПК України встановлюють, що вирок, рішення, ухвала і постанова суду, що набрали законної сили, є обов'язковими для виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, об'єднаннями громадян, фізичними і юридичними особами на всій території України.

Держава забезпечує силою примусу виконання вимог суду і його рішень. Для виконання таких функцій у механізмі держави є спеціальні органи і посадові особи, до обов'язків яких входить виконання судових рішень. Крім того, за невиконання судових рішень передбачена законом відповідальність.

2 Судова система України. Суди загальної юрисдикції

Судова система України являє собою сукупність усіх судів держави, основою яких є єдині засади організації і діяльності та наділених повноваженнями здійснювати судову владу.

Відповідно до Конституції та Закону України «Про судоустрій України» судову систему України складають Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції.

Термін «юрисдикція» в перекладі з латинської означає – проголошувати право, повноваження, давати правову оцінку суспільним явищам, роз'яснювати правові питання. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

Відповідно до ч. 1 ст. 125 Конституції система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності і спеціалізації.

Систему судів загальної юрисдикції становлять:

- 1) місцеві суди;
- 2) апеляційні суди, Апеляційний суд України;
- 3) вищі спеціалізовані суди;
- 4) Верховний Суд України.

Законом України «Про судоустрій України» було передбачено функціонування Касаційного суду України, але рішенням Конституційного Суду України від 11 грудня 2003 р. це положення закону було визнане таким, що не відповідає Конституції України.

Суди загальної юрисдикції утворюються і ліквідуються Президентом України за поданням Міністра юстиції України, погодженим з Головою Верховного Суду України або головою відповідного вищого спеціалізованого суду.

Місцеві суди є основною ланкою у системі судів загальної юрисдикції. Це впливає перш за все з того, що суди саме цього рівня розглядають усі кримінальні, цивільні, господарські та адміністративні справи, за винятком тих, які віднесені чинним законодавством до компетенції інших судів.

Місцевими загальними судами в Україні, які розглядають цивільні та кримінальні справи, є:

- 1) районні;

- 2) районні в містах;
- 3) міські й міськрайонні.

Місцевими господарськими судами є:

- 1) господарські суди Автономної Республіки Крим;
- 2) господарські суди областей;
- 3) господарські суди міст Києва і Севастополя.

Місцевими адміністративними судами є окружні суди, що утворюються в округах відповідно до указу Президента України.

За своїм повноваженням **місцевий суд є судом першої інстанції** і розглядає справи, віднесені процесуальним законом до його підсудності.

Апеляційні суди – це суди другої ланки єдиної судової системи судів загальної юрисдикції. Вони є судами вищого рівня для місцевих судів і низовими стосовно Верховного Суду України. У системі судів загальної юрисдикції в Україні діють загальні та спеціалізовані апеляційні суди.

Апеляційними загальними судами є:

✓ апеляційні суди областей (у разі необхідності замість апеляційного суду області можуть утворюватися апеляційні загальні суди, територіальна юрисдикція яких поширюється на декілька районів області);

- ✓ апеляційні суди міст Києва та Севастополя;
- ✓ Апеляційний суд Автономної Республіки Крим.

Апеляційними спеціалізованими судами є:

- ✓ апеляційні господарські суди;
- ✓ апеляційні адміністративні суди.

Апеляційні спеціалізовані суди утворюються в апеляційних округах відповідно до указу Президента України. Суди другої ланки мають однакову компетенцію та рівні права щодо розгляду кримінальних, цивільних, господарських та адміністративних справ.

Апеляційні суди здійснюють такі повноваження:

- 1) розглядають справи в апеляційному порядку відповідно до процесуального закону;
- 2) розглядають по першій інстанції справи, визначені законом (крім апеляційних господарських судів);
- 3) ведуть та аналізують судову статистику, вивчають і узагальнюють судову практику;
- 4) надають методичну допомогу у застосуванні чинного

законодавства місцевим судам;

5) здійснюють інші повноваження, передбачені законом.

До складу апеляційного суду входять, як правило, обрані Верховною Радою України на посаду судді безстроково, голова суду та його заступники.

Відповідно до ст. 25 Закону України «Про судоустрій України» Апеляційний суд України діє у складі:

- 1) судової палати у цивільних справах;
- 2) судової палати у кримінальних справах.

Апеляційний суд України розглядає справи, віднесені до його підсудності, в апеляційному порядку відповідно до вимог процесуального закону. Переважно це справи, які розглядалися обласними та військовими апеляційними судами як судами першої інстанції.

Згідно із Законом України «Про судоустрій України» вищими судовими органами спеціалізованих судів є:

- 1) Вищий господарський суд України;
- 2) Вищий адміністративний суд України;
- 3) інші вищі спеціалізовані суди, що утворюються Президентом України в порядку, встановленому цим Законом.

У вищому спеціалізованому суді можуть утворюватися судові палати з розгляду окремих категорій справ за певною спеціалізацією в межах відповідної спеціальної судової юрисдикції.

Вищий спеціалізований суд здійснює такі повноваження:

- 1) розглядає в касаційному порядку справи відповідної судової юрисдикції, а також інші справи у випадках, визначених процесуальним законом;
- 2) веде та аналізує судову статистику, вивчає й узагальнює судову практику;
- 3) надає методичну допомогу у застосуванні чинного законодавства судами нижчого рівня;
- 4) здійснює інші повноваження, передбачені законом.

Розгляд справ у вищому спеціалізованому суді здійснюється колегіально. У вищому спеціалізованому суді для вирішення організаційних питань діє президія, а для вирішення загальних питань у діяльності відповідних спеціалізованих судів – Пленум вищого спеціалізованого суду, який скликається не рідше двох

разів на рік. Вищий спеціалізований суд має офіційний друкований орган «Вісник господарського судочинства», у якому публікуються матеріали судової практики, діяльність вищого спеціалізованого суду і відповідних спеціалізованих судів та інші матеріали.

Статтею 125 Конституції України визначено, що найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України. Він здійснює правосуддя і забезпечує однакове застосування чинного законодавства усіма судами загальної юрисдикції.

У складі Верховного Суду України діють:

- 1) судова палата у цивільних справах;
- 2) судова палата у кримінальних справах;
- 3) судова палата у господарських справах;
- 4) судова палата в адміністративних справах.

Відповідно до ст. 47 Закону України «Про судоустрій України» ***Верховний Суд України здійснює такі повноваження:***

1) розглядає у касаційному порядку рішення загальних судів у справах, віднесених до його підсудності процесуальним законом;

2) переглядає в порядку повторної касації усі інші справи, розглянуті судами загальної юрисдикції в касаційному порядку;

3) у випадках, передбачених законом, розглядає інші справи, пов'язані з виключними обставинами;

4) дає судам роз'яснення з питань застосування законодавства на основі узагальнення судової практики та аналізу судової статистики;

5) дає висновок щодо наявності чи відсутності в діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину;

6) надає за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;

7) звертається до Конституційного Суду України у випадках виникнення у судів загальної юрисдикції при здійсненні ними правосуддя сумнівів щодо конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України;

8) веде та аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює

судову практику, ознайомлюється у судах з практикою застосування чинного законодавства;

9) у межах своїх повноважень вирішує питання, що впливають з міжнародних договорів України;

10) представляє суди загальної юрисдикції у зносинах з судами інших держав;

11) здійснює інші повноваження, передбачені законом.

Розгляд та перегляд справ, віднесених законом до підсудності Верховного Суду України, відбувається у судових палатах. Верховний Суд України очолює Голова Верховного Суду України, який обирається Пленумом Верховного Суду України строком на п'ять років шляхом таємного голосування. Він не може бути обраний на цю посаду більш ніж на два строки підряд. До складу Верховного Суду України входять судді Верховного Суду України, обрані на посаду безстроково, кількість яких встановлюється указом Президента України. Для розв'язання внутрішніх організаційних питань діяльності Верховного Суду України діє Президія Верховного Суду України, а для вирішення питань, визначених Конституцією та Законом України «Про судоустрій України», діє Пленум Верховного Суду України, який є колегіальним органом і скликається в міру потреби, але не менш як один раз на три місяці.

Верховний Суд України розташовується в місті Києві, має свій офіційний друкований орган – «Бюлетень Верховного Суду України», в якому публікується вся інформація про здійснення правосуддя в Україні та організацію і діяльність судової системи.

3 Конституційний Суд України

Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні, який вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції та законів України.

Статус Конституційного Суду України, тобто порядок його

формування, функціонування і компетенції визначається ст.ст.147-153 Конституції та Законом України «Про Конституційний Суд України».

Головним завданням Конституційного Суду є гарантування забезпечення верховенства Конституції як Основного Закону держави на всій території України.

Діяльність Конституційного Суду України базується на принципах:

- 1) верховенства права;
- 2) незалежності;
- 3) колегіальності;
- 4) рівноправності суддів;
- 5) гласності;
- 6) повного і всебічного розгляду справ;
- 7) обґрунтованості винесених ним рішень.

Конституційний Суд України не входить до системи судів загальної юрисдикції і правосуддя в класичному розумінні; він не здійснює, тобто не розглядає конкретних кримінальних або цивільних прав; не є апеляційною, касаційною чи наглядовою інстанцією для судів загальної юрисдикції.

Конституційний Суд приймає рішення і дає висновки з таких питань:

- 1) конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- 2) відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів чи тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на обов'язковість;
- 3) додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з посади у порядку імпичменту, визначених ст.ст.111 і 151 Конституції України;
- 4) офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Конституційний Суд має повноваження не лише визнавати неконституційними закони і правові акти, але й анулювати їх, припиняти своїм рішенням їх дію. Рішення приймаються, висновки даються Конституційним Судом поіменним голосуванням шляхом опитування суддів, при цьому судді не мають права утримуватися від голосування.

Рішення та висновки Конституційного Суду України

стосовно зазначених питань є обов'язковими до виконання на всій території України, остаточними та такими, що не можуть бути оскаржені.

До повноважень Конституційного Суду не належать питання законності актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, а також інші питання, віднесені до компетенції судів загальної юрисдикції.

У Законі України «Про Конституційний Суд України» визначені форми звернення до Конституційного Суду. Такими зверненнями є конституційне подання та конституційне звернення.

Конституційне подання – це письмове клопотання до Конституційного Суду України про визнання правового акта або його окремих положень неконституційними, про визнання конституційності міжнародного договору, про необхідність офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Конституційним поданням є також звернення Верховної Ради України про надання висновку щодо додержання конституційності процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста у порядку імпічменту.

Суб'єктами права на конституційне подання з питань:

1) прийняття рішень Конституційним Судом про конституційність законів та інших правових актів є:

- ✓ Президент України;
- ✓ не менш як 45 народних депутатів України;
- ✓ Верховний Суд України;
- ✓ Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;
- ✓ Верховна Рада Автономної Республіки Крим;

2) дачі висновків Конституційним Судом щодо відповідності Конституції України діючих міжнародних договорів України чи тих міжнародних договорів, що вносяться у Верховну Раду для дачі згоди на їх обов'язковість, є:

- ✓ Президент України;
- ✓ Кабінет Міністрів України;

3) додержання конституційної процедури розслідування і

розгляду справи про усунення Президента з посади у порядку імпичменту є:

- ✓ Верховна Рада України;
- 4) офіційного тлумачення Конституції та законів України є:
- ✓ Президент України;
- ✓ не менше як 45 народних депутатів України;
- ✓ Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;
- ✓ Верховний Суд України;
- ✓ Кабінет Міністрів України;
- ✓ Органи державної влади;
- ✓ Верховна Рада Автономної Республіки Крим;
- ✓ Органи місцевого самоврядування.

Конституційне звернення – це письмове клопотання до Конституційного Суду України про необхідність офіційного тлумачення Конституції та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи.

Суб'єктами права на конституційне звернення є:

- 1) громадяни України;
- 2) іноземні громадяни чи піддані;
- 3) особи без громадянства;
- 4) юридичні особи.

Строк провадження у справах за конституційним поданням та конституційним зверненням не повинен перевищувати відповідно трьох та шести місяців. Судді не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання, за винятком відповідальності за образу чи наклеп при розгляді справ, прийнятті рішень та дачі висновків Конституційним Судом. Конституційний Суд за результатами розгляду справ приймає рішення і висновки, які публікуються у «Віснику Конституційного Суду України» та інших офіційних виданнях України і які рівною мірою є обов'язковими до виконання.

Формування складу Конституційного Суду відрізняється від формування інших судових органів. Згідно з ч. 1 ст. 148 Конституції Конституційний Суд складається з 18 суддів, яких призначають по шість Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України.

Суддею Конституційного Суду України може бути

громадянин України, який на день призначення досяг 40 років, має вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом не менш як 10 років, проживає в Україні протягом останніх 20 років та володіє державною мовою. Суддя Конституційного Суду України призначається на 9 років без права бути призначеним на повторний строк.

Голова Конституційного Суду України обирається на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду України зі складу суддів Конституційного Суду України шляхом таємного голосування лише на один трирічний строк.

Суддя Конституційного Суду України при вступі на посаду складає присягу, яка складається на засіданні Верховної Ради, за участю Президента України, Прем'єр-міністра України, Голови Верховного Суду України, не пізніше як через місяць після призначення суддею Конституційного Суду України. Суддя Конституційного Суду України при виконанні своїх обов'язків на засіданні суду повинен бути одягнений у мантию та мати нагрудний знак.

У випадках припинення повноважень судді, призначеного Президентом України або Верховною Радою України, Президент або Верховна Рада у місячний термін призначають іншу особу на цю посаду, а обраного з'їздом суддів України – у тримісячний термін.

Необхідно зазначити, що основні положення норм розділу VIII Конституції України «Правосуддя» на суддів Конституційного Суду не поширюються, за деяким винятком. Так, згідно зі ст. 149 Конституції України на суддів Конституційного Суду поширюються гарантії незалежності та недоторканності, підстави щодо звільнення з посади, передбачені ст. 126, та вимоги щодо несумісності, визначені в ч. 2 ст. 127 Конституції України.

4 Правовий статус суддів

Судді та залучені для здійснення правосуддя представники народу (народні засідателі і присяжні) є носіями судової влади в Україні, які реально здійснюють правосуддя.

Судді є посадовими особами судової влади, які наділені

повноваженнями здійснювати правосуддя і виконувати свої обов'язки на професійній основі в Конституційному Суді України та судах загальної юрисдикції.

Правовий статус суддів визначається Конституцією України, Законами України «Про статус суддів», «Про Конституційний Суд України», «Про судоустрій України», «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів».

Статус суддів – це сукупність прав та обов'язків, закріплених чинним законодавством стосовно порядку обрання суддів, їх повноважень, гарантій їх діяльності та відповідальності.

Такий статус є єдиний для всіх суддів України, незалежно від того, у якому суді вони працюють. Єдність статусу суддів забезпечується і єдиними в цілому вимогами до кандидатів на посаду судді. Згідно зі ст. 127 Конституції України на посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший 25 років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи у галузі права не менш як три роки, проживає в Україні не менш як 10 років та володіє державною мовою.

Додаткові вимоги до окремих категорій суддів щодо стажу, віку та професійного рівня встановлюються законом. Так, відповідно до Закону України «Про статус суддів» вік кандидата судді місцевого суду має бути не менше 25 років, апеляційного і вищого спеціалізованого суду – 30 років, Верховного Суду України – 35 років, Конституційного Суду України – 40 років.

Стаж роботи кандидата за юридичною спеціальністю для суддів місцевих судів має бути 3 роки, апеляційних судів – 5 років, у тому числі не менше 3 років на посаді судді; вищого спеціалізованого суду - відповідно 7 і 5 років; Верховного Суду України – 10 і 5 років; Конституційного Суду України - 10 років практичної, наукової чи викладацької роботи за спеціальністю.

Суддя повинен бути неупереджений і незалежний один від одного, від суддів вищого рівня та від будь-якого зовнішнього впливу. У своїй діяльності він зобов'язаний керуватися тільки законом. Через це, з одного боку, до суддів застосовують деякі обмеження. Згідно зі ст. 127 Конституції України суддя **не має права:**

- 1) належати до політичних партій та профспілок;

- 2) брати участь у будь-якій політичній діяльності;
- 3) мати представницький мандат;
- 4) обіймати будь-які інші оплачувані посади;
- 5) виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої.

З іншого боку, незалежність суддів забезпечується за допомогою **правових гарантій** їхньої діяльності, до числа яких згідно ст.126 Конституції України належать:

1) недоторканність суддів. Без згоди Верховної Ради України суддя не може бути затриманий чи заарештований до винесення обвинувачуваного вироку судом;

2) відповідальність за неповагу до суду чи судді;

3) забезпечення особистої безпеки суддів і членів їх сімей. Погроза або насильство щодо суддів, посягання на їх життя карається як злочин;

4) незмінюваність суддів. Судді обіймають посаду безстроково, крім суддів Конституційного Суду України та суддів, які призначаються на посаду судді вперше.

Добір кандидатів на посаду судді здійснюється за результатами складання кваліфікаційного іспиту. Подання про призначення судді на посаду вносить Вища рада юстиції. Перше призначення на посаду професійного судді строком на 5 років здійснює Президент України. Усі інші судді, крім суддів Конституційного Суду України, обираються Верховною Радою України безстроково. Судді звільняються з посади органом, що його обрав або призначив на підставі вимог ст. 126 Конституції України.

5 Поняття, система і функції правоохоронних органів України

Однією з основних внутрішніх функцій держави є правоохоронна функція, яка полягає у забезпеченні конституційного порядку, національної безпеки, правового порядку та спрямована на охорону конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також відновлення порушених прав.

Правоохоронні функції вказують на участь того чи іншого

компетентного органу в правоохоронній діяльності держави.

Правоохоронні органи – це державні органи, які спеціально уповноважені здійснювати контроль за неухильним дотриманням законів та інших нормативно-правових актів, забезпечувати правопорядок, здійснювати захист законних прав і інтересів фізичних та юридичних осіб, суспільства і держави в цілому, а також застосовувати заходи державного примусу до правопорушників.

Характерними рисами правоохоронних органів є:

✓ здійснення ними зазначених вище функцій, які в сукупності називають правоохоронною діяльністю;

✓ наявність у них для виконання зазначених функцій відповідних державно-владних повноважень, зокрема можливості видавати правові акти (в основному індивідуального характеру), обов'язкові для виконання;

✓ можливість безпосередньо застосовувати різні заходи примусу (затримання особи, арешт, позбавлення волі тощо);

✓ перебування їхньої діяльності під особливим державним контролем та наглядом, здійснення лише на основі закону й у встановленому ним порядку.

Правоохоронні органи зобов'язані виконувати дії, що мають упорядкувальне, контрольне та охоронне призначення.

Статтею 2 Закону України «Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів» надається такий перелік **правоохоронних органів**.

Правоохоронні органи – органи прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції.

Деякі правоохоронні органи мають спеціальний предмет

діяльності. Так, у структурі служби безпеки, органів внутрішніх справ, органів з виконання покарань, податкової міліції є спеціалізовані підрозділи, яким надано право здійснювати оперативно-розшукову діяльність.

6 Поняття, система і завдання органів прокуратури України

Прокуратура України – це самостійний централізований орган державної влади, що діє в системі правоохоронних органів держави та забезпечує всемірне утвердження верховенства закону, захист від неправомірних посягань на суспільний та державний лад, права і свободи людини.

Прокуратура посідає особливе місце в системі державних органів України, вона не підпорядковується виконавчій або судовій владі, оскільки її діяльність є елементом системи стримувань і противаг між гілками влади. Правовою основою організації й діяльності органів прокуратури є розділ VII Конституції, Закон України «Про прокуратуру», а також кримінальне процесуальне, цивільно-процесуальне, господарсько-процесуальне законодавство та інші нормативно-правові акти.

Прокуратура України становить єдину централізовану систему органів, яка побудована відповідно до державного устрою і адміністративно-територіального поділу країни з підпорядкуванням прокурорів нижчого рівня прокурорам вищого рівня і Генеральному прокурору України.

Поняття «прокурор» стосується: Генерального прокурора України та його заступників, старших прокурорів та прокурорів, прокурорів областей, районів, начальників управлінь та відділів.

Відповідно до ст. 121 Конституції і ст. 5 Закону України «Про прокуратуру» на прокуратуру покладено такі функції:

- 1) підтримання державного обвинувачення в суді;
- 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;
- 3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- 4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових

рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

7 Поняття та система органів внутрішніх справ України. Основні завдання і функції міліції

Міліція в Україні – державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань.

Видами правоохоронної діяльності є:

- 1) адміністративна;
- 2) оперативно-розшукова;
- 3) кримінально-процесуальна;
- 4) виконавча;
- 5) охоронна (на договірних засадах);
- 6) організаційно-правова.

Система органів внутрішніх справ складається з трьох ланок:

- 1) Міністерство внутрішніх справ України (МВС);
- 2) управління (головні управління) внутрішніх справ у Криму, областях, на транспорті, містах Києві і Севастополі;
- 3) міські (районні) відділи (управління) і лінійні відділи внутрішніх справ.

Правовою основою діяльності міліції є Конституція, Закони України «Про міліцію», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про дорожній рух», «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх», «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» та інші нормативно-правові акти.

Основними завданнями міліції є:

- ✓ забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів;
- ✓ запобігання правопорушенням та їх припинення;
- ✓ охорона і забезпечення громадського порядку;
- ✓ виявлення кримінальних правопорушень;

- ✓ участь у розкритті кримінальних правопорушень та розшуку осіб, які їх вчинили, у порядку, передбаченому кримінальним процесуальним законодавством;
- ✓ забезпечення безпеки дорожнього руху;
- ✓ захист власності від злочинних та кримінально протиправних посягань;
- ✓ виконання адміністративних стягнень;
- ✓ участь у наданні соціальної та правової допомоги громадянам, сприяння у межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків.

Для виконання вищезазначених завдань у структурі міліції створені такі структурні підрозділи:

1) **кримінальна міліція**. Головне її завдання – боротьба зі злочинністю. До її складу входять підрозділи карного розшуку, кримінальної міліції у справах неповнолітніх, служби боротьби з незаконним обігом наркотиків, служби боротьби з економічними злочинами тощо;

2) **міліція громадської безпеки**. Головне її завдання – охорона і забезпечення громадського порядку та громадської безпеки, запобігання та припинення правопорушень. До її складу входять: адміністративна служба міліції (підрозділи охорони громадського порядку, паспортної, реєстраційної та міграційної роботи, дільничних інспекторів міліції тощо), Державна служба охорони;

3) **транспортна міліція**. Головне її завдання – боротьба зі злочинністю та забезпечення громадського порядку на залізничному, повітряному, морському і річковому транспорті. До її складу входять майже всі основні галузеві служби;

4) **міліція охорони**. Головне її завдання – забезпечення недоторканості власності, збереження цінностей, особистої безпеки фізичних осіб. Державна служба охорони є єдиним підрозділом міліції, який діє на засадах самофінансування за рахунок коштів, одержаних за виконання договорів про забезпечення особистої і майнової безпеки громадян та юридичних осіб;

5) **спеціальні підрозділи міліції**. Головне їх завдання –

забезпечення громадського порядку на об'єктах і територіях, які мають особливе народногосподарське значення або постраждали від стихійного лиха, екологічного забруднення, катастрофи.

Законом України «Про міліцію» визначено принципи, на яких будується діяльність міліції:

- 1) законності;
- 2) гуманізму і поваги до особистості;
- 3) соціальної справедливості;
- 4) взаємодії з трудовими колективами, громадськими організаціями і населенням;
- 5) гласності;
- 6) невтручання в діяльність міліції з боку політичних партій, рухів та інших громадських об'єднань.

Чинне законодавство надає право працівникам міліції в певних випадках застосовувати заходи фізичного впливу, спеціальні засоби та вогнепальну зброю. Їх законні вимоги є обов'язковими для виконання громадянами та посадовими особами. Працівник міліції при виконанні покладених на нього обов'язків керується тільки законом і в його межах. Втручання у діяльність міліції тягне за собою відповідальність згідно з чинним законодавством.

На службу в міліцію приймаються громадяни України, які за своїми особистими, діловими і моральними якостями, освітнім рівнем, фізичною підготовкою і станом здоров'я здатні виконувати обов'язки, покладені законом на працівника міліції. Особам, прийнятим на службу, присвоюються спеціальні звання міліції. Не можуть бути прийняті на службу до міліції особи, що раніше засуджувалися за вчинення злочину чи перебувають під слідством.

Нагляд за додержанням законності в діяльності міліції здійснюють органи прокуратури.

8 Служба безпеки України

Служба безпеки України – це державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує національну безпеку України.

Служба безпеки України (СБУ) підпорядкована Президентові і підконтрольна Верховній Раді. Правову основу

діяльності СБУ становлять Конституція, Закон України «Про Службу безпеки України», інші правові акти України тощо.

До завдань СБУ належать:

✓ захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного та оборонного потенціалу України, інших інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб, посягань з боку окремих організацій, груп і осіб;

✓ попередження, виявлення, припинення і розкриття злочинів, що створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Діяльність СБУ, її органів і співпраця ґрунтуються на засадах законності, поваги до прав і гідності особи, позапартійності та відповідальності перед народом України. В оперативно-службовій діяльності СБУ дотримується принципів поєднання єдиноначальності та колегіальності, гласності та конспірації.

Систему СБУ утворюють:

- ✓ Центральне управління СБУ;
- ✓ підпорядковані йому регіональні органи;
- ✓ Служба безпеки Автономної Республіки Крим;
- ✓ органи військової контррозвідки;
- ✓ навчальні, науково-дослідні та інші заклади СБУ.

Обов'язки СБУ:

✓ забезпечувати захист державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності України;

✓ здійснювати розвідувальну діяльність та інформаційно-аналітичну роботу в інтересах ефективного проведення Україною внутрішньої і зовнішньої політики, вирішення проблем оборони, соціально-економічного будівництва, науково-технічного прогресу, екології та інших питань, пов'язаних з її національною безпекою;

✓ здійснювати заходи контррозвідувального забезпечення оборонного комплексу та Збройних Сил України, енергетики, транспорту, зв'язку, важливих об'єктів інших галузей господарства та заходи, пов'язані з охороною державних інтересів у сфері зовнішньополітичної і зовнішньоекономічної діяльності, безпекою громадян України за кордоном;

✓ виявляти, припиняти і розкривати злочини, розслідування яких належить до компетенції СБУ, та

розшукувати осіб, які їх скоїли;

✓ здійснювати профілактику правопорушень у сфері державної безпеки та подавати допомогу правоохоронним органам у боротьбі зі злочинністю;

✓ забезпечувати захист особистої безпеки громадян і осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, та брати участь у реабілітації і поновленні прав незаконно репресованих осіб;

✓ сприяти Прикордонним військам України в охороні її державного кордону, забезпеченню режиму воєнного та надзвичайного стану, а також ліквідації наслідків стихійного лиха, значних аварій, катастроф, епідемій, епізоотій та інших надзвичайних ситуацій;

✓ проводити наукові дослідження і дослідно-конструкторські роботи та впроваджувати їх результати в практику діяльності СБУ;

✓ виконувати за дорученням Верховної Ради або Президента України інші завдання, спрямовані на забезпечення її внутрішньої та зовнішньої безпеки.

Постійний контроль за діяльністю СБУ та дотриманням нею законодавства здійснюється Президентом та Комісією Верховної Ради з питань оборони і державної безпеки. Голова СБУ регулярно інформує Верховну Раду та її Комісію з питань оборони і державної безпеки про діяльність СБУ, стан державної безпеки, дотримання законодавства, забезпечення прав і свобод людини, щорічно подає Верховній Раді звіт про діяльність СБУ. Нагляд за додержанням законності в діяльності СБУ здійснюють органи прокуратури.

9 Правозахисні органи України

Потреба в існуванні в Україні інститутів з правозахисної діяльності пояснюється цілою низкою взаємопов'язаних чинників.

По-перше, незважаючи на те, що гарантування охорони прав громадян України стало одним із принципів правової системи та державного життя, державні органи часто-густо порушують конституційні права та інтереси фізичних і

юридичних осіб, і тому потрібен захист громадян.

По-друге, у зв'язку з тим, що забезпечення прав і свобод людини і громадянина є головним обов'язком держави, і тому дотримання міжнародних стандартів з прав людини стало одним з пріоритетів внутрішньої політики Української держави.

По-третє, правозахисні інститути є незалежними від державних органів і тому вони є доступними для всіх, хто потребує захисту своїх прав і свобод.

Предметом правозахисної діяльності є надання правової допомоги фізичним та юридичним особам, а також захист фізичних осіб від обвинувачення.

Правозахисні функції виконують як державні (Міністерство юстиції України та його органи на місцях), так і **недержавні** (адвокатура) органи.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини

Інститут Уповноваженого з прав людини, якого у розвинутих європейських країнах називають «омбудсменом», формується у демократичних державах тоді, коли існуючі інститути захисту прав людини недостатньо ефективні, внаслідок чого і виникає потреба в додаткових механізмах їх захисту.

Цей інститут, поєднуючи в собі риси інституту держави й інституту громадського суспільства, погоджує інтереси між ними та пом'якшує суперечності. Діяльність Уповноваженого з прав людини демократизує суспільство, розвиває правову свідомість громадян і безпосередньо спрямована на охорону прав і свобод людини, розширення обізнаності громадян про порушення органами влади, посадовими особами їх прав і свобод. Це діяльність водночас є і правозахисною, і правоохоронною.

Інститут Уповноваженого з прав людини виступає додатковим (субсидіарним) засобом захисту прав і свобод людини і в деякій мірі компенсує недоліки традиційних засобів захисту прав людини. Він виступає незаангажованим, деполітизованим інститутом, який безпосередньо приймає скарги від громадян.

Статус Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини регулюється ст.ст. 55,85,101 Конституції та Законами України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», «Про державну службу».

Термін повноважень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини – 5 років. Він призначається на посаду та

звільняється з посади Верховною Радою України таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів.

Уповноваженим з прав людини може бути призначений громадянин України, який останні 5 років проживає в Україні, на день обрання досяг 40 років, володіє державною мовою, має високі моральні якості, досвід правозахисної діяльності та не має судимості за вчинення злочину, якщо ця судимість не погашена та не знята в установленому законом порядку.

Він не може мати представницького мандата, бути членом будь-якої політичної партії, обіймати посаду та виконувати оплачувану чи неоплачувану роботу в органах державної влади або місцевого самоврядування, об'єднань громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, крім викладацької, наукової або іншої творчої діяльності.

Уповноважений з прав людини має право недоторканності на весь час повноважень. Він не може бути без згоди Верховної Ради України притягнутий до кримінальної відповідальності або підданий заходам адміністративного стягнення, що накладаються в судовому порядку, затриманий, заарештований, підданий обшуку, а також особистому огляду. Кримінальну справу проти нього може порушити тільки Генеральний прокурор України.

Уповноважений здійснює свою діяльність незалежно від інших державних органів та посадових осіб. Для реалізації своїх функцій він наділений відповідною компетенцією.

Уповноважений з прав людини має право:

✓ невідкладного прийому Головою Верховної Ради України, Президентом України, Прем'єр-міністром України, головами Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, Генеральним прокурором України, керівниками інших державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, їх посадовими та службовими особами;

✓ бути присутнім на засіданнях Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, колегії Генеральної прокуратури України та інших

колегіальних органів;

✓ звертатися до Конституційного Суду України з поданням про відповідність Конституції законів України та інших нормативно-правових актів, які стосуються прав і свобод людини і громадянина, а також тлумачення Конституції України та законів України;

✓ безпосередньо відвідувати органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, бути присутнім на їх засіданнях;

✓ на ознайомлення з документами, в тому числі і таємними, та отримання їх копій в органах державної влади та місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, органах прокуратури, включаючи тих, що зберігаються в судах;

✓ вимагати від посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності сприяння проведенню перевірок діяльності підконтрольних і підпорядкованих їм підприємств, установ, організацій, виділення спеціалістів для участі у проведенні перевірок, експертиз і надання відповідних висновків;

✓ вимагати від посадових та службових осіб усних або письмових пояснень щодо обставин, які перевіряються у справі;

✓ відвідувати у будь-який час місця тримання затриманих попереднього ув'язнення, установи відбування засудженими покарань та установи примусового лікування і перевиховання, психіатричні лікарні, опитувати осіб, які там перебувають, та отримувати інформацію щодо умов їх тримання;

✓ звертатися до суду із заявою про захист прав і свобод людини і громадянина, які за станом здоров'я чи з інших поважних причин не можуть цього зробити самостійно, а також особисто або через свого представника брати участь у судовому процесі у випадках та порядку, встановлених законом;

✓ направляти у відповідні органи акти реагування у разі виявлення порушень прав і свобод людини і громадянина для вжиття цими органами заходів;

✓ перевіряти стан додержання встановлених прав і свобод людини і громадянина відповідними державними органами, в

тому числі тими, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність тощо.

Уповноважений здійснює свою діяльність на підставі відомостей про порушення прав і свобод людини і громадянина, які отримує за письмовими зверненнями громадян України, іноземців, осіб без громадянства, народних депутатів та за власною ініціативою.

Формою реагування Уповноваженого з прав людини на факти порушення прав і свобод людини і громадянина є **акти реагування**:

- 1) конституційне подання Уповноваженого з прав людини;
- 2) подання до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та їх посадових і службових осіб.

Щорічно Уповноважений з прав людини надає Верховній Раді України доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні суб'єктами, які своїми діями або бездіяльністю порушували права і свободи людини і громадянина, та про виявлені недоліки в чинному законодавстві щодо захисту прав і свобод людини і громадянина. У разі потреби він може надати і спеціальну доповідь з окремих питань додержання в Україні прав і свобод людини і громадянина.

Таким чином, інститут Уповноваженого з прав людини є ефективним правозахисним органом, який відіграє істотну роль у забезпеченні прав і свобод людини і громадянина в державі.

Органи юстиції України

Незважаючи на те, що діяльність органів юстиції України межує з виконанням правоохоронних дій (охорона прав; відновлення порушеного права або виконання покарань, захист конституційного порядку і національної безпеки; забезпечення стану законності), органи юстиції безумовно посідають впливове місце в системі забезпечення прав і свобод людини і громадянина і традиційно належать до правозастосовних органів держави.

Систему органів юстиції становлять:

- 1) Міністерство юстиції України;
- 2) територіальні органи юстиції;
- 3) державні підприємства, установи та організації, що

належать до сфери управління Міністерства юстиції.

Основними напрямками діяльності органів юстиції є:

- 1) діяльність із забезпечення правосуддя;
- 2) діяльність з юридичної допомоги;
- 3) діяльність з виконання рішень (вироків), постанов судових органів.

Правову основу діяльності органів юстиції становлять Конституція, Закони України «Про виконавчу службу», «Про нотаріат», «Про органи реєстрації актів громадянського стану», "Про виконавче впровадження" та інші нормативно-правові акти.

Міністерство юстиції України є центральним органом виконавчої влади, його очолює Міністр, якого призначає на посаду і звільняє з посади Верховна Рада України за поданням Прем'єр-міністра України.

Міністерство юстиції України забезпечує реалізацію державної правової політики, напрацьовує і готує пропозиції щодо проведення правової реформи, сприяє розвитку правової науки, готує проекти законів та інших нормативно-правових актів, що стосуються прав і свобод людини, відносин між громадянином і державною владою, конституційного устрою тощо. Чинне місце в його роботі належить державній реєстрації актів міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, які набувають юридичної сили лише після їх реєстрації в Міністерстві юстиції України.

Міністерство юстиції України здійснює роботу із систематизації законодавства України, готує пропозиції про його кодифікацію, веде Єдиний класифікатор галузей законодавства України, а також наділений правом офіційного видання збірників законодавства та кодексів України, роз'яснення чинного законодавства державним органам, підприємствам, установам, організаціям.

До структури органів юстиції входять:

- ✓ Державна виконавча служба;
- ✓ Державна реєстраційна служба;
- ✓ органи реєстрації актів цивільного стану;
- ✓ науково-дослідні установи судових експертиз;
- ✓ державні нотаріальні контори.

Нотаріат в Україні

У системі правозахисних органів важливе місце належить

нотаріату.

Нотаріат в Україні – це система державних органів та посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії з метою надання їм нотаріальної вірогідності (сили).

Правовою основою діяльності нотаріату є Конституція, Закон України "Про нотаріат" та інші нормативно-правові акти.

Діяльність нотаріату спрямована на охорону власності, прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, сприяння у зміцненні законності та запобігання правопорушень.

Основними принципами діяльності нотаріату є:

- 1) принцип законності;
- 2) принцип додержання таємниці виконуваних нотаріальних дій;
- 3) принцип додержання об'єктивної істини;
- 4) принцип національної мови нотаріального діловодства.

Систему нотаріальних органів становлять:

- 1) державні нотаріальні контори;
- 2) державні нотаріальні архіви;
- 3) приватні нотаріуси.

Міністерство юстиції України наділене правом відкривати і ліквідувати нотаріальні контори, а відповідні управління юстиції – приватну нотаріальну діяльність.

Нотаріусом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, пройшов стажування в державній нотаріальній конторі чи у приватного нотаріуса протягом шести місяців, склав кваліфікаційний іспит і отримав свідоцтво на право займатися нотаріальною діяльністю. Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість.

Нотаріус не може перебувати в штаті інших державних, приватних, громадських підприємств та організацій, займатися підприємницькою і посередницькою діяльністю, а також виконувати іншу оплачувану роботу, за винятком викладацької, наукової і творчої.

На нотаріусів покладається вчинення нотаріальних дій в Україні. Документи, оформлені державними і приватними

нотаріусами, мають однакову юридичну силу.

У тих населених пунктах, де немає нотаріусів, нотаріальні дії вчинюються уповноваженими посадовими особами виконавчих органів місцевих рад, а за кордоном – консульськими установами та дипломатичними представництвами України.

Крім того, до нотаріально засвідчених прирівнюються заповіти та доручення, засвідчені посадовими особами певних організацій за обставин, коли поблизу немає нотаріуса і разом з тим виникає потреба у вчиненні таких дій (головні лікарі закладів охорони здоров'я та їх заступники з медичної частини, капітани морських суден, начальники експедицій, командири військових частин та деякі інші особи).

Адвокатура в Україні

Статтею 59 Конституції передбачено, що для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура.

Адвокатура – це добровільне професійне об'єднання юристів, яке покликане сприяти захисту прав і свобод людини і громадянина, представляти законні інтереси фізичних і юридичних осіб, надавати їм іншу юридичну допомогу у випадках і в порядку, передбачених чинним законодавством України.

Правовою основою діяльності адвокатури є Конституція, Закон України «Про адвокатуру» та інші нормативно-правові акти і статuti адвокатських об'єднань.

Адвокатура здійснює свою діяльність на принципах верховенства закону, незалежності, демократизму, гуманізму і конфіденційності.

Адвокатом може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи за фахом юриста або помічника адвоката не менше двох років, склав кваліфікаційні іспити, має свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю та прийняв Присягу адвоката України.

Адвокат не може працювати в суді, прокуратурі, державному нотаріаті, органах внутрішніх справ, Служби

безпеки, органах державного управління. Адвокатом не може бути особа, яка має судимість. Адвокат може мати помічника або кількох помічників з числа осіб, які мають вищу юридичну освіту.

Чинне законодавство передбачає різні форми здійснення адвокатської діяльності. Адвокат має право на індивідуальну адвокатську діяльність, може відкривати своє адвокатське бюро або об'єднуватися з іншими адвокатами в колегії, фірми, контори та інші адвокатські об'єднання. Такі об'єднання є юридичними особами і реєструються Міністерством юстиції України та діють на засадах добровільності, самоврядування, колегіальності і гласності. Вищим рівнем професійного об'єднання адвокатів є Спілка адвокатів України.

Адвокатська діяльність є різноплановою, основними її видами є:

- ✓ захист громадян у кримінальному судочинстві;
- ✓ надання консультацій, довідок і роз'яснень з юридичних питань;
- ✓ складання заяв, скарг та інших документів правового характеру;
- ✓ представництво інтересів фізичних і юридичних осіб у суді та інших державних органах;
- ✓ правове забезпечення підприємницької діяльності.

Під час здійснення професійної діяльності адвокат має певні права і обов'язки. Він зобов'язаний неухильно додержуватись вимог чинного законодавства, використовувати всі передбачені законом засоби захисту прав і законних інтересів громадян і юридичних осіб і не має права використовувати свої повноваження на шкоду особі, в інтересах якої прийняв доручення.

Адвокатська діяльність може бути припинена рішенням кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, а видане свідоцтво анульоване у випадках:

- ✓ засудження адвоката за вчинення злочину – після набрання вироком законної сили;
- ✓ обмеження судом дієздатності або визнання адвоката недієздатним;
- ✓ втрати громадянства України;
- ✓ грубого порушення вимог Закону України «Про

адвокатуру», інших законодавчих актів, присяги адвоката.

Список літератури

Нормативно-правові акти

1 Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 30. - Ст. 141.

2 Закон України "Про внесення змін до Конституції України" від 8 грудня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України.-2005. – № 2. – Ст. 44.

3 Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р.// Відомості Верховної Ради Української РСР. - 1971. - Додаток до № 50. -Ст. 375.

4 Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. - Додаток до № 51. - Ст. 1122.

5 Закон України "Про власність" від 7 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1991. - № 20. - Ст. 249.

6 Закон України "Про арбітражний суд" від 4 червня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1991. - № 36. - Ст. 469.

7 Закон України "Про Всеукраїнський та місцеві референдуми" від 3 липня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1991. - № 33. - Ст. 443.

8 Закон України "Про Президента України" від 5 липня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1991. - № 33. - Ст. 446.

9 Закон України "Про прокуратуру" від 5 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1991. - № 53. - Ст. 793.

10 Закон України "Про міліцію" від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. - 1991. - № 4. - Ст. 21.

11 Закон України "Про службу безпеки України" від 25 березня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - № 27. - Ст. 382.

12 Закон України "Про статус суддів" від 15 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1993. - № 8. - Ст. 56.

13 Закон України "Про адвокатуру" від 19 грудня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1993. - № 9. - Ст. 62.

14 Закон України "Про колективні договори і угоди" від 1 липня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1993. - № 36. - Ст. 361.

15 Закон України "Про нотаріат" від 2 вересня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1993. - № 39. - Ст. 383.

16 Закон України "Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів" від 23 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1994. - № 11. - Ст. 50.

17 Закон України "Про органи реєстрації актів громадянського стану" від 24 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1994. - № 14. - Ст. 78.

18 Закон України "Про державну податкову службу в Україні" від 24 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1994. - № 15. - Ст. 84.

19 Закон України "Про Конституційний Суд України" від 16 жовтня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 49. - Ст. 272.

20 Закон України "Про відпустки" від 15 листопада 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1997. - № 2. - Ст. 4.

21 Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" від 21 травня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1997. - № 24. - Ст. 170.

22 Закон України "Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини" від 22 грудня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1998. - № 20. - Ст. 99.

23 Закон України "Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)" від 3 березня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1998. - № 34. - Ст. 227.

24 Закон України "Про державну виконавчу службу" від 24 березня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1998. - № 36-37. - Ст. 243.

25 Закон України "Про вибори Президента України" від 5 березня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1999. -

№ 14. - Ст. 81.

26 Закон України "Про місцеві державні адміністрації" від 9 квітня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1999. - № 20-21. - Ст. 190.

27 Закон України "Про громадянство України" від 18 січня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2001. - № 4. - Ст. 65.

28 Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2001. - № 25-26. - Ст. 131.

29 Закон України "Про органи самоорганізації населення" від 11 липня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2001. - № 48. - Ст. 254.

30 Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2002. - № 21-22. - Ст. 135.

31 Закон України "Про судоустрій України" від 7 лютого 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2002. - № 27-28. - Ст. 180.

32 Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. - 2003. - № 40-44. - Ст. 356.

Спеціальна література

33 Авер'янов В. Б. Органи виконавчої влади в Україні. - К.: Ін Юре, 1997.

34 Административное право Украины: Учебник / Под. общ. ред. С.В. Кивалова. -Х.: Одиссей, 2004. – 880 с.

35 Александров Ю.В., Клименко В.А. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник. - К.: МАУП, 2004. – 326 с.

36 Андрусак Т. Теорія держави і права. - Львів, 1997.

37 Балакірева С.Р. Конституційне право України: Навч. посібник. - К., 2003. - 210 с.

38 Беленчук І.А. Адміністративне право України: Навч. посібник. - К., А.С.К., 2004. – 176 с.

39 Бессмертный А.К. Судебные и правоохранительные

органи. - Харьков: Консум, 2002.

40 Біленчук П.Д., Кравченко В.В., Підмогильний М.В. Місцеве самоврядування. Муніципальне право. - К., 2000.

41 Біла Л.Р., Картузова І.О. Організація державної служби в Україні: Навч.-метод. посібник. – Одеса: Юридична література, 2000.

42 Болотіна Н. Б. Трудове право України: Підручник. - К.: Вікар, 2003.

43 Битяк Ю. П. Адміністративне право. - Харів: Консум, 2000.

44 Бондарєв Є.М., Бугай В.В. та ін. Цивільне та сімейне право України: Навч. посібник / За ред. В. В. Васильченка. - Донецьк, 2003.

45 Васильєв А.С. Административное право Украины (общая часть): Учебное пособие. - Харьков: Консум, 2001. - 280 с.

46 Венедиктов В.С. Трудове право України: Конспект лекцій. - Харків: Консум, 1998. - 140 с.

47 Голованець В.Ф. Конституційне право України: Конспект лекцій. - К., 2000. - 216 с.

48 Голосніченко І.П. Адміністративне право України (основні категорії і поняття). - К., 1998.

49 Голосніченко І.П. Адміністративне право в Україні. - К., 1998.

50 Грошевий Ю.М., Марочкін І.Є. Органи судової влади в Україні. - К.: Ін Юре, 1997. - 20 с.

51 Державне управління в Україні: Навчальний посібник / За заг. ред. В. Б. Авер'янова. - К., 1999.

52 Забарний Г.Г., Калюжний Р.А., Терещук О.В., Шкарупа В.К. Адміністративне право України. - К., 2001.

53 Загальна теорія держави і права. / За ред. В.В. Копейчикова. - К.: Юрінком Інтер, 2000. - 312 с.

54 Зобов'язальне право. Теорія і практика: Навч. посібник / За ред. О. В. Дзери. - К.: Юрінком Інтер, 2000. - 910 с.

55 Калітенко О.М., Харитонов Е.О. Цивільне та сімейне право України: Підручник. -Харків: Одіссей, 2004. – 640 с.

56 Карлицький С.М. Трудове право України: Навч. посібник. -К.: Прецедент, 2004. – 216 с.

57 Карпенко Д.О. Трудове право України: Курс лекцій. - К.: МАУП, 1999. - 192 с.

58 Кельман М.С., Мурашин О.Г. Загальна теорія права: Підручник. - К.: Кондор, 2002. - 353 с.

59 Кириченко В.М. Правознавство: Курс лекцій. - Запоріжжя: ЗНТУ, 2006.- 247 с.

60 Коваль Л.В. Адміністративне право України: Курс лекцій. - К.: Вентурі, 1998. - 208 с.

61 Колпаков В.К., Кузьменко О.В. Адміністративне право України: Підручник. - К.: Юрінком Інтер, 2003. - 544 с.

62 Конституційне право України: Підручник / За ред. В.Ф. Погорілка. – 3-тє вид. - К.: Наукова думка, 2002.

63 Конституційне право України / За ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики. - К.; 1999.

64 Конституційне право України: Підручник / За ред. Ю.М. Тодика, В.С. Журавського. - К., 2002. - 544 с.

65 Костюченко О.А. Основи конституційного права України: Конспект лекцій. - К., 1999. - 56 с.

66 Костюченко О.А. Конституційне право України: Навч.-метод. посібник. - К., 2001. - 116 с.

67 Котюк В.О. Основи держави і права: Навч. посібник. – Вид. 3-тє, допов. і переробл. - К.: Вентурі, 2001. - 432 с.

68 Котюк В.О. Теорія права: Курс лекцій - К., 1996. - 208 с.

69 Кравченко В.В. Конституційне право України. - К.: Атіка, 2000. - 317 с.

70 Кравченко В.В., Савчук О.П. Правознавство: Навч. посібник. - К.: Атіка, 2005. -560 с.

71 Кравчук К.Г. Опорні конспекти з основ права: Курс лекцій: Навч. посібник. -К.: Атіка, 2005. -312 с.

72 Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. В.А. Клименка, М.І. Мельника. - К.: Правові джерела, 2002.

73 Кримінальне право України: Навч. посібник / С.Г. Волкотруб, О.М. Омельчук, В.М. Ярін та ін. - К.: Наукова думка; Прецедент, 2004. -297 с.

74 Кримінальне право України: Загальна та Особлива частина: Навч. посібник / В.О. Кузнецов, М.П. Стрельбицький, В.К. Гіжевський. - К.: Істина, 2005. – 380 с.

75 Логвінова М., Кафарський В. Основи правознавства: Навч. посібник. -К.: Центр навчальної літератури, 2005 -568 с.

76 Марчук В.М., Ніколаєва Л.В. Основні поняття та категорії права: Навч. посібник. - К.: Істина, 2001. - 144 с.

77 Марчук В.М., Ніколаєва Л.В. Нариси з теорії права: Навч. посібник. - К.: Істина, 2004. -309 с.

78 Марочкін І.Є. та ін. Організація судових і правоохоронних органів: Навч. посібник - Харків; 2000. - 270 с.

79 Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник. - К.: А. С. К., 2001.- 352 с.

80 Мельник М.І., Хавронюк М.І. Суд та інші правоохоронні органи. Правоохоронна діяльність: закони і коментарі: Навч. посібник. - К.: Атіка, 2000. - 512 с.

81 Мельник М.І., Хавронюк М.І. Правоохоронні органи та правоохоронна діяльність: Навч. посібник. - К.: Атіка, 2002.

82 Молдован В.В., Молдован А.В. Судоустрій України. - К.; 2000.

83 Молдован В.В. Правоохоронні органи. Курс лекцій. - К.: Юмана, 1998. - 160 с.

84 Олійник А.Ю. та ін. Теорія держави і права: Навч. посібник. - К.: Юрінком Інтер, 2001. - 176 с.

85 Організація судових та правоохоронних органів / І.Є. Марочкін та ін. -Харків: Право, 2000. - 269 с.

86 Основи правознавства України: Навч. посібник. – 4-те вид. допов. і переробл. / С.В. Ківалов. П.П. Мвзиченко. Н.М. Крестовська, А.Ф. Крижанівський - Харків: Одиссей, 2004. - 368 с.

87 Основи правознавства: Навч. посібник / За заг. ред. П.І. Гнатенко. -К.: Юридична книга, 2004. -320 с.

88 Основи правознавства: Навч. посібник / Під заг. ред. В.П. Пастухова. -К.: Алерта, 2005. – 377 с.

89 Основи конституційного права України: Підручник / За ред. В.В. Копейчикова. - К.: Юрінком Інтер, 2000. – 287 с.

90 Погребной И. М. Теория права: Учеб. пособие. – 3-е изд., испр. и доп. - Харьков; 2003. - 128 с.

91 Правознавство: Підручник / За ред. В. В. Копейчикова. - 7-ме вид., стер. - К.: Юрінком Інтер, 2003. - 736 с.

92 Правознавство: Навч. посібник / За заг. ред. П.В. Мельника. – Ірпінь, 2003. - 409 с.

93 Прокопенко В.І. Трудове право України: Підручник. – 3-тє вид., переробл. та допов. - Харків: Консум, 2002. - 528 с.

94 Рабинович П.М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посібник. – Вид. 5-те, зі змінами. - К.: Атіка, 2001. - 176 с.

95 Савченко А.В. Сучасне кримінальне право України: Курс лекцій / А.В. Савченко, В.В. Кузнецов, О.Ф. Штанько. - К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2005. -640 с.

96 Святоцький Д.О., Михесенко М.М. Адвокатура України: Навч. посібник. - К.: Ін Юре,1997. - 224 с.

97 Семерак О.С., Керецман В.Ю., Палінчак Н.М. Основи конституційного права України. - Ужгород, 2000.

98 Семерак О.С. Судові і правоохоронні органи України: Навч.-метод. посібник. - Ужгород, 2002.

99 Сімейне право України: Підручник / За ред. В.С. Гопанчука. - К.: Істина, 2002. – 304 с.

100 Сімейне право України: Підручник. / За заг. ред. В.І. Борисової та І.В. Жилінкової. - К.: Юрінком Інтер, 2004. – 264 с.

101 Скакун О.Ф. Теорія держави і права. - Харків: Консум, 2001.

102 Стефанюк В.С. Судова система України та судова реформа. - К.: Юрінком Інтер, 2001.